

Grieken in de Lage Landen (1600-2000)

Hun geschiedenis en cultuur aan de hand van documenten

Thanasis Dialektopoulos

Vertaling: Jan Veenstra

INHOUDSOPGAVE

INLEIDING

DEEL I

DE GRIEKSE AANWEZIGHEID IN DE LAGE LANDEN TOT 1960

De sporen van de eerste Grieken in de Lage Landen in de zeventiende eeuw
De eerste georganiseerde Griekse gemeenschap in de achttiende eeuw
De Griekse minderheid ten tijde van de Griekse opstand van 1821 en daarna
Van het begin van de twintigste eeuw tot de tijd van de gastarbeiders

DEEL II

DE PERIODE VAN DE EMIGRATIE (1960) TOT HEDEN

De aanwezigheid van de Grieken in Nederland
Huisvesting en gezinsleven
Grieks-Orthodoxe kerk
School – Onderwijs
Gemeenschappen
Arbeidsmarkt
Migrantenorganisaties
Kunst en wetenschap
Politiek leven
Informatie – Communicatie

APPENDIX

FOTO'S EN ANDERE DOCUMENTEN

SAMENVATTING

NOTEN

BIBLIOGRAFIE

**Voorwoord van de staatssecretaris
van Buitenlandse Zaken
Grigoris Niotis**

Het verzoek om een voorwoord te schrijven voor de voorliggende uitgave betekent voor mij niet alleen een bijzondere eer, maar geeft mij ook grote voldoening, aangezien wij hier te maken hebben met een belangrijke poging de aanwezigheid en de historische ontwikkeling van het Griekendom vast te leggen.

De auteur onderbouwt met concrete historische gegevens een waarlijk wetenschappelijke studie, die van groot belang is voor alle Grieken en een nuttig werktuig biedt voor allen die ernaar streven de positie van Griekenland en van de Grieken, waar ook ter wereld, te verstevigen in de nieuwe mondiale realiteit.

De kennis van de geschiedenis stelt ons in staat fouten uit het verleden te herstellen en met zelfvertrouwen onze schreden naar de toekomst te richten.

Standvastig, koelbloedig, methodisch en nuchter is Griekenland er vandaag de dag in geslaagd op het wereldtoneel de krachtige positie te verwerven die het verdient, iets wat eenieder, in binnen- en buitenland, erkent.

In het onderhavige werk wordt de bijdrage van de Grieken in het buitenland erkend, gebruikt en getoond, in zoverre het hedendaagse Griekendom in de diverse landen een tweevoudige functie heeft en daar, in de wereldgemeenschap, een eigen invulling aan geeft.

De hedendaagse emigranten, in georganiseerd verband wezenlijk herenigd met hun landen van herkomst en actief in de gastlanden, vervullen een nuttige brugfunctie en dragen bij aan de vorming en ontwikkeling van betrekkingen en banden tussen de diverse landen.

Met andere woorden: zij zijn een verdindingsschakel geworden tussen de culturen, doordat zij de nationale kenmerken van die culturen verrijken en partners zijn in de samenwerking tussen de volkeren op elk terrein.

Voor ons Grieken was dit een groot waagstuk, waarbij wij aanvankelijk succes hebben geboekt, dankzij de inspanningen van de Griekse staat en de actieve deelname en medewerking van de Grieken in de diaspora. Van onze eigen wil hangt nu af of wij dit succes verder uitbaten en ontwikkelen.

Ik ben ervan overtuigd dat wij allen met dezelfde doeltreffendheid deze uitdaging het hoofd zullen bieden.

Met deze gedachten en verwachtingen begroet ik deze uitgave en ik ga er graag vanuit dat er meer initiatieven in deze richting ontwikkeld zullen worden, want zij zijn noodzakelijk en vormen een wezenlijke ondersteuning van de inspanningen van allen.

**Een groet van de algemeen secretaris
van de Raad van Grieken in het Buitenland
Dimitris Dollis**

Het is voor mij als algemeen secretaris van de Raad van Grieken in het Buitenland en als voormalig emigrant een bijzondere eer en een groot genoegen dat mij de gelegenheid wordt geboden een voorwoord te schrijven voor en mijn steun te verlenen aan het historisch onderzoek van Dr. Athanasios Dialektopoulos naar de 400-jarige aanwezigheid van het Griekendom in de Lage Landen.

Initiatieven van migrantenorganisaties als de Federatie van Griekse Gemeenschappen in Nederland, die met wetenschappelijke onderbouwing getuigen van de historische aanwezigheid van het Griekendom in alle windstreken, verdienen gelukwensen en ondersteuning.

De voorliggende uitgave over de bijdrage van de Grieken in de Lage Landen aan het intellectueel, economisch en maatschappelijk handelen van de wereldgemeenschap van Grieken stelt ons allen in de gelegenheid een relatief minder bekend stukje van het wereldwijde Griekendom te leren kennen. De publicatie van de studie van de heer Dialektopoulos biedt ons ook de gelegenheid tot reflectie over de vraag in welk kader wij als Grieken en als wereldburgers geroepen zijn de uitdagingen van het heden en van de toekomst het hoofd te bieden.

De hedendaagse internationale ontwikkelingen draaien om twee assen: de mondialisering enerzijds en het zich terugtrekken op het nationale element anderzijds. In het kader van deze realiteit krijgen de diverse migrantenpopulaties een dubbele rol: door hun integratie in de gastlanden, maar ook door de betrekkingen die zij blijven onderhouden met hun landen van herkomst.

De migrantenpopulaties bakenen in een tijd van mondialisering een nieuw internationalisme af. Zij herenigen zich met hun landen van herkomst en vormen nieuwe collectieve spelers op het wereldtoneel, waartoe niet alleen de inwoners van het moederland behoren, maar ook de diverse migrantengemeenschappen. Deze nieuwe collectieve subjecten hebben als bindweefsel de regionale culturele elementen (die het element van verrijking en herschikking omvatten), maar ook het wederzijds belang van de beide bruggenbouwers, de landen van herkomst en de landen waar zij zich permanent gevestigd hebben.

De Griekse wereldgemeenschap in al haar rijke schakeringen, die 17 miljoen zielen telt verspreid over meer dan 140 nieuwe vaderlanden, is een entiteit die ons volk een mondiale dimensie geeft en die – gelet op het voorgaande – benaderd moet worden in het licht van de nieuwe omstandigheden.

De initiatieven op cultureel, onderwijskundig en ander gebied die de Griekse staat gedurende de laatste twee decennia ten behoeve van de Grieken overal ter wereld heeft ontplooid, via het algemeen secretariaat van de Raad van Grieken in het Buitenland en andere bevoegde instanties en de activiteiten van de Griekse migranten hebben een relatie van wederzijds vertrouwen geschapen waar allen profijt van hebben. De maatschappelijke en politieke consensus en gevoeligheid waarmee Griekenland de kwesties m.b.t. het wereldwijde Griekendom benadert, alsook de actieve en vruchtbare participatie van alle Griekse migranten in de daden van ons volk, vormen hoopgevende garanties voor de perspectieven en kansen van het Griekendom in de 21ste eeuw.

Met deze gedachten verwelkom en ondersteun ik deze publicatie over de langjarige historische aanwezigheid van het Griekendom in de Lage Landen en spreek ik de wens uit dat de Federatie van Griekse Gemeenschappen in Nederland en de auteur van dit boek in de toekomst meer soortgelijke initiatieven zullen ontplooiën.

WORLD COUNCIL OF HELLENES ABROAD

Andrew A. Athens, president S.A.E.

Mr. E. Adam, President Federation of Greek Communities of Holland
Postbus 394
4200 AJ Gorinchem
Dordrecht, Netherlands

Dear Mr. Adam:

I take this opportunity to greet our beloved brothers and sisters in Holland upon the occasion of this important milestone event in the history of the Federation of Greek Communities of Holland. I am pleased, on behalf of the 7 million Hellenes Abroad, to be able to greet you in the spirit of unity, strength and progress. I am also pleased to be able to convey to you the best wishes of the organized Omogenia to you and to all the Hellenes in Holland for your every continued succes.

Wherever Hellenes have settled, they have been able, in a very short time, to make significant impacts in their second homelands. This is no less true for the Hellenes in Holland than it is for the Hellenes in the United States or Canada, and we are always inspired to hear of the noble commitment that Apodimoi have to their faith, language, culture and traditions in their adopted homelands.

A quarter century is a short period of time, but long enough for your energetic Federation to become a well-established institution in this new land and to make a significant impact on the lives of all Hellenes in Holland. Your children will be the great beneficiaries of your increasing efforts on behalf of Hellenism and Orthodoxy, and for your efforts they will be eternally grateful. I encourage you to continue in your good works and cooperative spirit to ever increase the ideals and virtues of Hellenism in the Netherlands and, wishing you every success during these days of celebration, I remain,

Sincerely,

Andrew A. Athens
President S.A.E.

**Een groet van de vice-voorzitter
van de Raad van Grieken in het Buitenland
en coördinator voor de regio Europa
Angelos Aslanidis**

Met veel genoegen hebben wij gehoor gegeven aan het verzoek van de voorzitter van de Federatie van Griekse Gemeenschappen in Nederland, de heer Efstratios Ad·m, om de publicatie van het boek van de heer Athanasios Dialekt·poulos ‘Grieken in de Lage Landen (1600-200)’ mogelijk te maken.

De Griekse minderheid in Nederland geeft, via de voorzitter van de Federatie, blijk van een krachtige Griekse aanwezigheid op Europees grondgebied. De geslaagde interventies van de heer Ad·m tijdens bijeenkomsten van de Raad van Grieken in het Buitenland ten behoeve van de bevordering van kwesties die het Griekendom betreffen zijn een sieraad voor degenen die hij vertegenwoordigt. De geest van samenwerking, consensus en democratische procedures die zijn optreden kenmerkt, wordt weerspiegeld in zijn welsprekendheid.

De Grieken in Nederland hebben een zeer belangrijke bijdrage geleverd aan de Griekse beschaving ten tijde van de Griekse Renaissance dankzij Adamandios Kora×s en andere geleerden. Zij hebben ook de basis gelegd voor het Griekse onderwijs in de nieuw opgerichte Griekse staat na de Opstand van 1821.

Vandaag de dag leveren de Griekse migranten in Nederland hun bijdrage aan de maatschappelijke en economische vooruitgang van het land dat hen heeft opgenomen.

Ook willen wij onze voorzitter, de heer Andrew Athens, danken voor zijn bekommernis met het lot van Grieken in gebieden waar een gigantische overlevingsstrijd geleverd wordt, maar ook voor zijn inspanningen om de Griekse cultuur over het voetlicht te brengen, waarvan de financiering van deze uitgave een voorbeeld is.

De Raad van Grieken in het Buitenland zal ook in de toekomst haar steun verlenen aan nobele initiatieven zoals die van de heer A. Dialekt·poulos, die wij bij dezen van harte gelukwensen.

Angelos Aslanidis
Vice-voorzitter van de Raad van Grieken in het Buitenland
Coördinator voor de regio Europa

**Een groet van de voorzitter
van de Federatie van Griekse Gemeenschappen in Nederland
Efstratios Ad·m**

Wij danken onze vriend, de voorzitter van de Raad van Grieken in het Buitenland, de heer Andrew Athens, voor de financiering van de voorliggende uitgave.

Tevens willen wij onze hartelijke dank uitspreken aan het adres van de vice-voorzitter van de Raad van Grieken in het Buitenland en coördinator voor de regio Europa, de heer Angelos Aslanidis voor zijn actieve steun en bijdrage aan de publicatie van dit werk.

Hartelijke gelukwensen zijn hier op hun plaats voor de uitmuntende Griekse wetenschapper Athanasios Dialektopoulos, die met deze superieure studie de geschiedenis van het Griekendom in de Lage Landen voor het nageslacht heeft vastgelegd.

Voorts wil ik van deze gelegenheid gebruikmaken om al die Griekse migranten, mannen en vrouwen, te bedanken die door middel van interviews het hedendaagse Griekenland in Nederland een gezicht hebben gegeven.

Met veel genoegen heb ik 25 jaar gewijd aan het Griekendom in Nederland en ik zal voortgaan te strijden aan de zijde van alle Grieken in Nederland voor de verbetering van hun leefomstandigheden en voor de promotie van Griekenland.

Efstratios Ad·m

INLEIDING

Er wonen in Nederland ongeveer 5500 Grieken. Daar moet echter nog eenzelfde aantal bij worden opgeteld van tot Nederlander genaturaliseerde Grieken, die voornamelijk tot de tweede en derde generatie behoren.

Historisch gezien treffen wij in dit deel van West-Europa reeds aan het eind van de zeventiende eeuw de eerste vertegenwoordigers van het Griekse volk aan. Zij vestigden zich aanvankelijk in Amsterdam en Antwerpen, welke stad toen tot de Nederlanden behoorde. Deze vroege Griekse ‘kolonies’ namen geleidelijk in omvang af, tot zij een getalsmatig minimum bereikten ten tijde van de Griekse Opstand van 1821.

Een nieuwe toestroom van Grieken hield voornamelijk verband met de Klein-Aziatische Catastrofe van 1922, toen ontheemde Grieken naar Nederland kwamen, waar zij zich hoofdzakelijk op de handel toelieden. Hun aantal nam aanzienlijk toe in de jaren '60, als gevolg van de migratiegolf van Griekse ‘gastarbeiders’ die – hetzij als contractarbeiders, hetzij op eigen gelegenheid – de om arbeidskrachten schreeuwende West-Europese fabrieken kwamen bemannen en ook allerlei andere soorten werk verrichtten. Hun doel was gedurende een beperkt aantal jaren enig kapitaal te vergaren, om zich vervolgens weer bij hun gezin in het vaderland te voegen. Aanvankelijk dachten ze vijf jaar te blijven. Die jaren verstreken, het werden er tien, twintig, intussen zijn we al veertig jaar verder!

De omstandigheden veranderden, de mensen veranderden: er kwam een tweede generatie, en een derde. De voornaamste problemen zijn inmiddels opgelost. Tegenwoordig zijn de Grieken volwaardige burgers van dit land die, met actief en passief stemrecht, deelnemen aan het politieke leven van Nederland. Een complete verandering van oriëntatie: van gastarbeiders werden zij Europese burgers!

In dit boek zullen wij de Griekse aanwezigheid in Nederland door de jaren heen volgen op maatschappelijk, economisch, cultureel en politiek gebied.

Het boek bestaat uit twee afdelingen. In de eerste afdeling worden leven en werken van de Grieken in Nederland beschreven vanaf hun eerste verschijning in dit land tot aan het begin van de jaren '60 van de twintigste eeuw (Deel I). Met de massale vestiging van economische migranten in het begin van de jaren '60 begint een nieuw hoofdstuk in de geschiedenis van de Griekse aanwezigheid in Nederland. Hun ontwikkelingsgang tot op de huidige dag wordt gepresenteerd in thematische hoofdstukken (Deel II). Er is gebruik gemaakt van zowel Griekse als Nederlandse primaire en secundaire bronnen (formulieren en andere documenten), alsook van orale getuigenissen van migranten. Diverse registratiebestanden en statistische gegevens werpen een verhelderend licht op bepaalde maatschappelijke kenmerken van de Griekse migranten en op hun ontwikkelingsgang in het gastland.

De tweede afdeling wordt gevormd door een appendix met fotografisch en ander aanschouwelijk materiaal dat getuigt van de geschiedenis en cultuur van de Grieken in Nederland. Ook dit album kent een thematische indeling, en het rijke visuele materiaal (foto's, documenten) is zodanig geordend dat het voor zich spreekt: het toont telkens de historische ontwikkeling en weerspiegelt tegelijkertijd de huidige situatie. De foto's en documenten zijn voorzien van verklarende onderschriften in twee talen, zodat ook personen van de tweede en derde generatie of Nederlanders die het Grieks niet in voldoende mate beheersen de historische ontwikkeling van de Griekse gemeenschap in Nederland kunnen volgen.

De oude ‘gastarbeiders’ zullen in de bladzijden van dit boek elementen van hun eigen leven en werken ontdekken, en de jongere generaties zullen bepaalde aspecten van hun situatie herkennen.

Wij hebben getracht materiaal aan te dragen dat in het bijzonder de jongere generaties kan helpen zich bewust te worden van hun persoonlijke ‘biculturele’ geschiedenis, alsook van die van hun familie, en van de historisch-culturele eigenschappen van de Griekse gemeenschap en van de positie en de rol van de Grieken in de Nederlandse samenleving, teneinde hun basale zelfvertrouwen als individu te versterken; zij kunnen trots zijn op wat ze zijn: geïmigreerde Grieken van de tweede en derde generatie (zelfdenotatie). De geschiedenis en de cultuur van de Griekse gemeenschap worden gepresenteerd in samenhang met de maatschappelijke, economische, politieke en (multi-)culturele omstandigheden in het gastland (denotatie-door-anderen).

De filosofie achter de keuze van het materiaal is gebaseerd op een hellenocentrische (op ‘het Griekse’ gerichte) pedagogiek, die zich rekenschap geeft van de interculturele omstandigheden waaronder het socialisatieproces van de jongere generaties zich afspeelt – dit in tegenstelling tot een helladocentrische (op Griekenland gerichte) pedagogiek. Het individu (het kind) wordt benaderd als een totaliteit, als één geheel, dat echter het product van de samenhang en wederzijdse beïnvloeding van ten minste twee culturen is, of zou moeten zijn. Biculturaliteit en tweetaligheid (in hun verschillende uitingsvormen), in combinatie met o.a. de algehele (cognitieve, sociale, emotionele, psycho-motorische) ontwikkeling van het kind, vormen een fundamentele pijler van het materiaal. Het uiteindelijke doel is dat de jongeren een identiteit verwerven die in overeenstemming is met de sociaal-culturele omstandigheden waaronder hun socialisatieproces plaatsvindt, d.w.z. een biculturele identiteit.

Algemene doelstelling is dat de noodzakelijke voorwaarden worden geschapen om

- de jongere generaties in staat te stellen zich bewust te worden van hun herkomst,
- hen in staat te stellen een kritische houding en instelling te verwerven ten aanzien van de culturele pluriformiteit, opdat zij de mogelijkheid hebben creatief aanwezig te zijn en zonder problemen te integreren in hun onmiddellijke maatschappelijke en culturele omgeving,
- hen te helpen de toekomstperspectieven te ontwaren die zich voor hen openen,
- hen de mogelijkheid te bieden zich van hun moedertaal te bedienen.

Ons streven is de Griekse jongeren aan te moedigen om

- actieve burgers te worden in de multiculturele samenleving van het gastland,
- een zekere flexibiliteit en mobiliteit te ontwikkelen m.b.t. de keuze van het land waar zij willen wonen en werken, hetzij in het zich ontwikkelende Europa van de volkeren, hetzij in de wereldgemeenschap, en ten slotte
- zich te interesseren voor en deel te nemen aan de Griekse samenleving, op gelijkwaardige wijze met de Grieken die in het land van herkomst wonen.

Doordat in dit boek de historische en culturele wederwaardigheden van de Griekse gemeenschap in Nederland worden beschreven, klinkt de maatschappelijke omgeving van het ‘gastland’ erin door en wordt de dagelijkse realiteit erin weerspiegeld. Het materiaal gaat uit van de ervaringen en de belevingswereld van het kind en activeert die. Op deze wijze doet het het kind beseffen wat emigratie en een leven in het buitenland betekenen.

De presentatie van de Griekse gemeenschap heeft geen defensief karakter, d.w.z. zij wordt niet voorgesteld als op zichzelf staand, in zichzelf besloten. De Griekse gemeenschap was wel enigszins defensief van aard in de jaren ’60 en ’70 van de twintigste eeuw, toen nadrukkelijk een eigen etnische ideologie werd gecultiveerd, als bindende factor met het

etnische centrum (Griekenland). Destijds bestond er een neiging zich te verschansen. Heden ten dage heerst er een andere dynamiek. Het proces van maatschappelijke integratie van de Grieken in het dominante culturele systeem is voltooid en er is sprake van een duidelijk waarneembare Griekse bijdrage aan de Nederlandse samenleving (politieke participatie, artistieke inbreng enz.).

De inhoud van het fotogedeelte kan niet worden beschouwd als onpersoonlijk, stoffig ‘museummateriaal’, want het kind treft er zijn eigen maatschappelijke omgeving in aan, zijn school, zijn gemeenschap en zijn kerk, die met zijn eigen leven verbonden zijn en er bepaalde aspecten van vertegenwoordigen. Het draagt geen suggesties van superioriteit in zich en kan niet beschuldigd worden van ‘panhellenisme’ of ‘neohellenisme’, want het dient geen enkel ander doel dan een zo objectief mogelijke waarneming en beschrijving.

Wij zijn geen voorstander van een Grieks chauvinisme, noch onderschrijf ik de idee van een botsing der culturen. Wij trachten niet de Griekse taal en cultuur voor te stellen als superieur aan die van het gastland; beide culturele systemen zijn gelijkwaardig. Wat wij daarentegen nastreven is de Griekse gemeenschap in Nederland te presenteren als het product van een ontmoeting. Utrecht, bijvoorbeeld, is weliswaar geen Griekenland, maar in sommige wijken van Utrecht ontmoet men Griekenland. Met andere woorden: het fundamentele pedagogisch-didactische principe van het lesmateriaal is de acceptatie, exploitatie en cultivering van het bicultureel-tweetalige culturele kapitaal van de jongere generaties. In die richting wijst overigens ook het verdrag van Maastricht, dat stelt dat wij de nieuwe mens moeten vormen in een tweezijdige tweerichtingsrelatie: de Europese Griek en de Griekse Europeaan.

In de woorden van prof. M. Damanakis: ‘De Grieken hebben tegenwoordig de mogelijkheid om, gebruikmakend van de moderne technologie en de mondialisering van het kapitaal, te streven naar de creatie van nieuwe vormen van interactie en communicatie en op wereldschaal te functioneren niet alleen als ideologische, maar ook als economische en politieke gemeenschap, flexibel en in staat vreedzaam samen te leven met de overige gemeenschappen in de nieuwe eeuw.’

DEEL I

DE GRIEKSE AANWEZIGHEID IN DE LAGE LANDEN TOT 1960

DE SPOREN VAN DE EERSTE GRIEKEN IN DE LAGE LANDEN IN DE ZEVENTIENDE EEUW

Gegevens over leven en werken van de Grieken in Nederland, reeds vanaf het begin van de zeventiende eeuw, ontleen wij hoofdzakelijk aan het archiefmateriaal dat ligt opgeslagen in het Algemeen Rijksarchief te Den Haag. Bijna al het materiaal dat daar wordt bewaard is afkomstig van ambtelijke stukken van diplomaten en uit de lokale archieven van ambassades en consulaten. Ook in het Gemeentearchief van Amsterdam en in de universiteitsbibliotheek te Leiden ligt waardevol materiaal. Verder kunnen privé-archieven van bepaalde families (van consuls en andere diplomaten) documenten met rijk materiaal bevatten. De vermeldingen in de diverse bronnen hebben vooral betrekking op diplomatieke en handelsaangelegenheden, alsook op het onderwijs. De diplomatieke stukken gaan vaak vergezeld van belangrijke bijlagen: bewijsstukken, afschriften van brieven van informanten, rekeningen en – ten tijde van de Griekse Opstand – ook krantenartikelen. In de lokale archieven van ambassades en consulaten vinden wij notariële akten, processtukken, documenten met betrekking tot faillissementen enz. Nauw verbonden met deze lokale archieven zijn de Thesaurie-archieven die de registers bevatten van de belastingen die werden geheven op de handel van Nederlandse onderdanen en door Nederland protegés of op de handel die werd gedreven met Nederlandse schepen. Tot slot bevinden zich in de privé-archieven van diplomaten en consuls, afgezien van persoonlijke aantekeningen en privé-correspondentie, soms ook gedeelten van ambtelijke archieven die betrekking hebben op de Grieken.

Het onderzoek van al deze bronnen levert veel informatie op over het leven en de organisatie van de Grieken die naar Nederland kwamen in de hoedanigheid van handelaren, geestelijken, studenten enz.ⁱ

Aan het eind van de zestiende eeuw kwamen er al Nederlandse schepen in het oosten van de Middellandse Zee en in de Egeïsche Zee. Na 1610 echter, toen de Nederlandse handel op de Levant definitief opbloede, ontstond er een levendige handelsactiviteit tussen Nederland en de landen rondom de Egeïsche Zee. De Nederlandse schepen werden voornamelijk bevracht in Smyrna, dat als handelscentrum voor het gehele Egeïsche gebied functioneerde. Deze activiteit bereikte haar hoogtepunt omstreeks 1660 en duurde voort tot het begin van de negentiende eeuw. De kern van deze handelsactiviteit werd gevormd door de ruil van producten van de Europese textielindustrie, vooral wollen stoffen (laken) – en later ook andere industriële producten en koloniale waren – tegen katoen (in ruwe vorm, gesponnen of geweven), zijde, wol en vachten van Angorageiten.

De Nederlandse handel was van bijzonder belang voor de Griekse handelaren in Smyrna omdat het vrijhandel betrof en geen monopolie van de Nederlanders die zich in Turkije hadden gevestigd. In tegenstelling tot Engeland en Frankrijk nam Nederland nooit zijn toevlucht tot beschermende maatregelen om de Levant-handel een monopolie te maken van Nederlandse staatsburgers. De onderdanen van de Turkse sultan hadden het recht om vrijelijk handel te drijven tussen Turkije en Nederland en zich als handelaren in Amsterdam te vestigen, waarbij zij voor een paar gulden de Nederlandse nationaliteit konden verwerven. Wij treffen in de Poortersboeken van Amsterdam dan ook talrijke genaturaliseerde Griekse handelaren aan.

De eerste Grieken die wij in de Nederlanden tegenkomen zijn handelaren die in de zestiende eeuw in Antwerpen woonden, toen die stad tot de Nederlanden behoorde.ⁱⁱ In de zeventiende eeuw reisden talrijke Grieken, voornamelijk geestelijken, naar Nederland, meestal om te gaan studeren aan de beroemde universiteit van Leiden, waar zij *honoris causa* werden ingeschreven. Van degenen die in het Rijksarchief (Resoluties Staten-Generaal) vermeld worden, noemen wij Kosm's Morfis, aartsbisschop van Korinthe en gouverneur van

de Peloponnesus (03-01-1609), Chrīsanthos L'skaris, aartsbisschop van Lakedaemonia (28-09-1609), Ios×f, aartsbisschop van Macedoni◆ (02-03-1618) en Meletios Pand★galos, metropoliet van Efese (1644). Nathana×l Konopios (of Kanopios), metropoliet van Smyrna en hoogste adjunct van patriarch Kπrillos Lo★karis, ontving in 1644 – toen hij in Leiden studeerde – geld van de Nederlandse protestanten om de theologische tractaten van Johannes Calvijn in het Grieks te vertalen en ze in de Levant onder de Orthodoxe christenen te verspreiden. Ook Ier★theos Avvatios, een erudiet geestelijke van Kefaloni·, maakte Griekse vertalingen van een aantal godsdienstige teksten van de Nederlandse protestantse kerk. Hij schreef onder andere *Christelijke en orthodoxe leer en regel van de kerken in Belgi◆*, Lugdunum Batavorum (=Leiden) 1648.ⁱⁱⁱ

De zeventiende eeuw is de Gouden Eeuw van de Republiek der Zeven Verenigde Provinci◆n, die toen een van de Europese grootmachten vormden. De Nederlandse universiteiten waren vooraanstaande centra van onderwijs en de Nederlandse geleerden genoten internationale faam. Aan de universiteit van Leiden ontstond grote belangstelling voor Griekenland, iets waaraan in belangrijke mate werd bijgedragen door de figuur van patriarch Kπrillos Lo★karis (1572-1638), die een levendige belangstelling toonde voor het protestantisme. In 1611 zond de Nederlandse regering haar eerste gezant naar Konstantinopel: Cornelis Haga. Haga deed krachtige pogingen om de banden tussen het protestantse Europa en de Orthodoxe kerk te verstevigen. Op aanhoudend aandringen van Haga schreef patriarch Kπrillos Lo★karis, in de vestiging van het Nederlandse gezantschap in Konstantinopel, zijn befaamde, door de leer van Calvijn be×nvloede, *Omology×a p×steos* (Confessio fidei, oftewel: Geloofsbelijdenis), waaruit blijkt dat hij vele protestantse zienswijzen op actuele dogmatische kwesties heeft overgenomen. Voor zijn *Omology×a*, die zich richtte tot het Europese publiek (zij werd in 1629 te Gen◆ve in Latijnse vertaling uitgegeven), kreeg Lo★karis veel lof toegezwaaid en hij verwierf grote faam onder de protestanten in Europa. De Nederlanders financierden ook de druk van de vertaling, door Maximos Kallipolitis, van het Nieuwe Testament in gesproken Grieks (1638).

De activiteiten van Haga droegen in belangrijke mate bij aan de versteviging van de banden tussen de Grieken en de Nederlanders. Wij beschikken over getuigenissen waaruit blijkt dat in de loop van de eerste decennia van de zeventiende eeuw ongeveer twaalf Griekse vluchtelingen, voor het merendeel geestelijken, hun toevlucht zochten in Nederland en in de meeste gevallen financi◆le ondersteuning ontvingen.^{iv} Onder hen waren echter ook bedriegers. Zo arriveerde in 1605 Ioannis Tryfon in Den Haag, die beweerde dat hij de zoon van de hertog van Monemvasi· was en dat hij door de Turken was verdreven. De Nederlandse regering trapte erin en gaf hem een toelage.^v

Geld was echter niet altijd het enige doel dat de Grieken naar Nederland bracht. Een aantal Grieken, onder wie Chrīsanthos L'skaris, een zekere Nicol★ Miniati uit Ragousa, een voormalige aartsbisschop van Chios en enige bannelingen uit de Mani benaderden tussen 1615 en 1619 de Nederlandse prins en illuster legeraanvoerder Maurits met het verzoek met een leger tegen de Ottomanen op te trekken. Dit plan werd echter niet uitgevoerd.^{vi}

In dezelfde periode namen Nederlandse cartografen de taak ter hand de kusten van Griekenland met wetenschappelijke nauwkeurigheid in kaart te brengen. In 1618 werd de complete verzameling van kaarten van het mediterrane gebied - *Het Licht der Zeevaart* van Johan en Cornelius Blaeu – gepubliceerd, in het laatste deel voorzien van begeleidende informatie over het antieke en het moderne Griekenland.

Het eerste handelscontact tussen Griekse handelaren in de Levant en de Nederlanders dat we zouden kunnen vermelden gaat terug tot 1612, toen een zekere Nik★laos Lysios uit Cyprus naar Nederland kwam. Lysios overhandigde de Nederlandse regering een memorandum waarin werd voorgesteld een handelsmonopolie tussen Cyprus en Nederland te organiseren. Aan dit plan is echter geen gevolg gegeven.^{vii}

DE EERSTE GEORGANISEERDE GRIEKSE GEMEENSCHAP IN DE ACHTTIENDE EEUW

Voor het begin van de achttiende eeuw beschikken we over de eerste aanwijzingen dat Griekse handelaren zich in Nederland vestigden. De inwoners van Smyrna begonnen handelshuizen op te richten in West-Europa, om Europese producten te kopen en oosterse te verkopen. In 1700 treffen we de eerste Griekse handelaar aan in Amsterdam, Panayotis de zoon van Ios^x, en in 1726 Dimitrios Paraskevitis.^{viii} Een Griekse gemeenschap bestond er echter nog niet, want tot ongeveer het midden van de achttiende eeuw bleef de handel met Nederland voornamelijk in handen van Armeni^{ers} en joden.

Veel Grieken die naar Amsterdam kwamen voeren vaak op Nederlandse schepen. In de begintijd van de Verenigde Oostindische Compagnie komen we verscheidene Griekse namen tegen.^{ix} Typerend is het geval van een jonge man uit Marmara op Paros, Yannis Biz^s, die had aangemonsterd op een Nederlands schip in 1729. In Nederland werkte hij op een schip van de V.O.C. als Jan van Biessen, een vernederlandsing van zijn Griekse naam. Hij bracht het tot onderdirecteur van de rederijsectie van de Compagnie in Azi^e, waar hij de verantwoordelijkheid had voor een vloot van vijftig grote koopvaardijsschepen die tussen Arabi^e en Japan heen en weer voeren. Twintig jaar lang leefde hij zonder contact met zijn familie, tot hij stierf in Batavia, het huidige Jakarta. Toen zijn broers en zusters, eenvoudige wevers te Smyrna, in 1751 een onverwachte erfenis uit Nederland ontvingen, hadden zij alle reden om hogelijk verbaasd te zijn.^x

In de loop van de achttiende eeuw knoopten steeds meer Grieken persoonlijke en politieke betrekkingen aan met de Nederlandse diplomaten in Smyrna. De belangrijkste Griekse familie die relaties onderhield met het Nederlandse gezantschap was de familie Karadz^s uit de wijk Fanari in Konstantinopel. Het resultaat van deze connectie was dat drie zoons van deze familie, K^{arolos}, I^{akovos} en Zacharia, in 1715 naar Nederland vertrokken om medicijnen te gaan studeren aan de universiteit van Leiden. Verder worden nog vermeld Yeoryos Dimakis uit Konstantinopel en Panayotis Kondo^{ds} van Korfoe, die in 1727 naar Nederland kwam.^{xi}

In de tweede helft van de achttiende eeuw kwam de handel in Nederlandse en ori^{ëntaalse} producten geleidelijk in handen van de Griekse handelaren in Smyrna. Rondom Smyrna bestond een goed georganiseerd netwerk dat Griekenland, Konstantinopel en Egypte bestreek.

'Het gebruikelijke kader waarbinnen het handelsverkeer functioneert is de vennootschap: deze verenigt een zeker aantal vennoten die deelhebben aan winst en verlies, naar evenredigheid van het kapitaal dat zij in de onderneming hebben geïnvesteerd. In de regel betreft het handelsondernemingen die zich toeleggen op de handel over grote afstanden; zij hebben hun hoofdvestiging in een van de grote centra van de Levant, en de vennoten verspreiden zich over de handelscentra van het Ottomaanse Rijk en van Europa om ter plaatse de activiteiten in goede banen te leiden.'^{xii}

Deze ondernemingen werden opgezet voor een beperkte tijdsduur (3,5 tot 10 jaar), waarna zij werden opgeheven. Een aantal grote Griekse ondernemingen had een omzet van miljoenen guldens.^{xiii} Binnen het kader van de Europese economie fungeerde de Griekse kolonie in Amsterdam als tussenhandelaar.

'De kolonie in Amsterdam is uiteraard, net als de andere Griekse handelsnederzettingen die in de achttiende eeuw worden gesticht, een gevolg van de demografische druk en andere factoren die leiden tot de emigratie uit het Griekse grondgebied, maar tegelijkertijd ook een

manifestatie van een meer gevorderde fase van een al langer bestaande concurrentie: naarmate de Griekse handelaren de westerse handelaren verdrijven van de markten van het Ottomaanse rijk en hun plaats innemen, voelen zij zich sterk genoeg om hun positie in de landen zelf van hun concurrenten te verstevigen. Een typisch voorbeeld verschaft de familie Kora Xs: de grootvader van Adamandios, D. Rysios, drijft handel met Nederland “door bemiddeling van de Nederlanders”. Een generatie later wil zijn vader, die ook betrokken is bij de handel van Smyrna op Nederland, een eigen vertegenwoordiger in Amsterdam hebben en stuurt daartoe zijn zoon: de Nederlandse tussenpersonen worden uitgeschakeld.^{xiv}

Rond 1750 stichtten secretarissen en ander ondersteunend personeel van Griekse ondernemingen die zich voor langere tijd in Amsterdam hadden gevestigd een kleine handelsgemeenschap, die tot het midden van de negentiende eeuw zou blijven bestaan. Daarnaast was er nog een vlottende groep van studenten, zeelieden die de haven van Amsterdam aandeden, geleerden die hun boeken kwamen laten drukken, reizende geestelijken die inzamelingen hielden enz.^{xv} Wij weten dat in 1706 de geleerde Anastasios Micha Xl van N'ousa naar Amsterdam kwam om daar zijn *Handboek voor de reiziger* te laten drukken, dat in 1710 werd gevolgd door zijn *Koninklijk theater*.^{xvi}

Gegevens over de Griekse kolonie in Amsterdam ontleen wij aan het boek van V. Skouvar's, waarin ook melding wordt gemaakt van een van de leden van die nederzetting, Ioannis Pringos.^{xvii} Pringos heeft de wederwaardigheden van de Griekse gemeenschap te Amsterdam opgetekend in de periode van 11 juli 1753 tot 14 december 1764. Dit werk telt 164 handgeschreven pagina's en staat bekend als de *Kroniek van Amsterdam*. Het bestaat in feite uit afschriften van officiële documenten die door de Grieken in Amsterdam waren verzonden en ontvangen, en die door Pringos van commentaar zijn voorzien en tot een geordende kroniek samengevoegd. Het is een unieke bron van kennis over leven en werken van de Grieken in Amsterdam in het midden van de achttiende eeuw.

In de aanvankelijke samenstelling van de kolonie voerden de handelaren van Smyrna en Chios de boventoon, terwijl er ook melding wordt gemaakt van kooplieden uit Thessaloniki en Zagor'. Bekende namen uit die beginperiode (rond 1750) zijn: Koulatos, Dimitrios Chalkouryidis, Dimitrios Papathanas Xou, de arts en wiskundige Micha Xl Skiad's, Ioannis Malakat's, Pandaz Xs Chatzimichos, Dimitrios Pigazis, Chrysoyannis Kourmouzis, Vid'l Tzingrilaras, Psath's, Nikolas Milioris, Mirekis Isaias, Micha Xl Avyerin's, Angelakis Zafiris, Dimitris Paschanis, Nikolas de zoon van Mikelas, Nikolas de zoon van Tzirigos, Leon Xs Omiros, St'fanos Isaias en Andonis Tzingrilaras.^{xviii} Veel van de genoemde personen worden ook in Nederlandse archieven vermeld.^{xix}

'Zij waren allen eenvoudige, nijvere lieden die zich bezighielden met handelsactiviteiten. Ontheemd als zij waren in gindse uithoek van Europa, nederige onderdanen van het Turkse rijk, zochten zij elkaars gezelschap en verbonden zich onderling, en zo trachtten zij de zwarte dagen van de vreemdelingschap te verdrijven en hun dagelijks zwoegen te lenigen. Zij werden verenigd door een gemeenschappelijk lot en waren broeders in hun heimwee naar het verre, geknechte vaderland.'^{xx}

Te midden van de andersgelovige omgeving waarin ze verkeerden vormde het Orthodoxe geloof het voornaamste kader van hun leven en hun enige geestelijke steunpilaar. Toen dan ook in 1752 Yer·simos Avlonitis, voormalig bisschop van Arcadi, Amsterdam aandeed, wilden zij graag een kerkdienst houden. Zij vroegen daarvoor toestemming aan de Nederlandse autoriteiten en hen werd toegestaan het sacrament te vieren onder voorwaarde dat zij *'de deur openlieten, opdat een ieder hen kon zien wanneer zij hun dienst hielden'*. Zij

kregen een vergunning voor zes maanden, die echter permanent werd.^{xxi} Die eerste dienst werd gehouden in een woning in de Koningsstraat, in aanwezigheid van politieagenten.

Na dit gunstige begin ging men nadenken over de aanstelling van een permanente priester, zodat zij hun godsdienstige plichten op regelmatige basis zouden kunnen vervullen. Dit idee werd vooral ondersteund door Dimitris Pigazis, die ziek was en vreesde te sterven zonder gebiecht te hebben en de communie te hebben ontvangen. Een paar Orthodoxe zeelieden op doortocht wisten te vertellen dat er in Engeland een Russische kerkzanger woonde, Alexios Partzikalas (of Kozakos) genaamd. Zij schreven hem aan en hij stemde erin toe zich tot priester te laten wijden en zich permanent in Nederland te vestigen. Hun voorkeur ging naar hem uit omdat hij een Russisch onderdaan was en zij hoopten op die manier hun parochie onder Russische bescherming te stellen en in aanmerking te komen voor financiële ondersteuning. Voorzien van de vereiste aanbevelingsbrieven toog Alexios naar Smyrna, waar hij tot priester gewijd werd onder de naam Amvrosios.

Bij zijn terugkeer in Nederland wilden de Griekse parochianen zijn priesterwijding bekendmaken aan de Orthodoxe Synode van Rusland en tegelijkertijd toestemming vragen voor de stichting van een Orthodoxe kerk in Amsterdam. Twee Orthodoxe studenten aan de universiteit van Leiden, de ‘zeer erudiete Christodoulos, zoon van Eleftheris’ uit Smyrna en de Rus Konstandinos Sepinin, stelden een brief van die strekking op op 29 oktober 1753.

De Russische Synode verzette zich tegen de initiatieven van de Grieken in Amsterdam, die waren ontplooid zonder dat zij geconsulteerd was en zonder dat de priesterwijding in Rusland was verricht door een Russische bisschop. Ook de Russische gezant in Den Haag, Golofchin, was onttemd, omdat men gehandeld had zonder een beroep te doen op zijn diplomatieke bemiddeling. Uiteindelijk zond de Synode de parochianen een Russische priester, Symeon, maar toen Golofchin als zijn oordeel te kennen gaf dat er geen behoefte was aan een kerk in Amsterdam, voegde Symeon zich bij de Russische gezant in Den Haag. Zodoende bleven de Grieken met Amvrosios Partzikalas zitten en moesten zij zelf zijn salaris en alle kosten van zijn levensonderhoud op zich nemen.

‘Vader Amvrosios ontving 24 gulden per jaar voor zijn levensonderhoud. Elke familie was verplicht hem een- · tweemaal per week te eten te nodigen. Verder gaf men hem 60 gulden per jaar voor de huur. Met Pasen en Kerstmis werd er een collecte gehouden voor de priester. Met Driekoningen ging hij langs de huizen van de parochianen om die te zegenen.’^{xxii}

De kerk werd ondergebracht op een zolder die toebehoorde aan Pigazis en Avyerins en gewijd aan de Heilige Katerina. Om de inrichting te kunnen bekostigen hielden de parochianen een inzameling. Het eerste kerkbestuur werd gevormd door: Michail Avyerins, Dimitris Pigazis, Mirekis Isaias en Pandaz Chatzimichos. Michail Avyerins en Leon Omiros namen de taak van kerkzanger op zich.

‘Voortaan konden de Griekse kooplieden geregeld ter kerke gaan. De vespers werden nu eens in het ene, dan weer in het andere huis gehouden, meestal ten huize van Omiros. Op zondagen en hoogtijdagen kwamen zij allen bijeen in de kerk om in een waarlijk Griekse sfeer hun diensten te houden. Vaak bood de kerk ook onderdak aan andere gelovigen. Altijd waren er wel Orthodoxe kooplieden op doorreis, een menigte Griekse zeelieden die op de Nederlandse koopvaardij schepen werkten en andere onderdanen van het Turkse rijk die in Leiden studeerden. Verder werd de kerk bezocht door de bemanning van Russische schepen, Russische handelaren en passerende “Moskoviëten” van alle sociaal-economische rangen en standen.’^{xxiii}

In de daaropvolgende jaren deden de parochianen nog herhaaldelijk een beroep op de Russische Synode om hun kerk officieel te erkennen. Daarbij schrokken zij er niet voor terug de Russische kerk ‘gemeenschappelijke moeder van de Orthodoxen en in het bijzonder van de Grieken’ te noemen, in een poging aan te tonen dat zij op ■ ■ n lijn zaten met de toenmalige Russische buitenlandse politiek ten aanzien van de Balkan. Desalniettemin bleven hun smeebeden zonder resultaat.

Onder de Russen op doorreis die in de loop der tijd kerkdiensten bijwoonden in de Orthodoxe parochie van Amsterdam bevond zich ook een aantal Russische edelen. De parochianen ontvingen hen met eerbewijzen en onthaalden hen in een sfeer van grote hartelijkheid. Bij hun vertrek waren de edelen zo scheutig met beloften dat de Grieken hen gingen zien als door God gezonden mecenasen en weldoeners. Uiteindelijk bleken deze beloften slechts loze woorden. Alleen baron Stroganos en zijn schoonmoeder Voronsofina, die wat liturgische voorwerpen en andere benodigdheden voor de kerk zonden, betoonden zich oprechte steunverleners. Pringos merkt dan ook op in zijn Kroniek:

‘...slechts baron Stroganos zond metterdaad een bijdrage voor de kerk; de overigen echter beperkten zich tot loze woorden; onze hoop bleek ijdel, en vergeefs waren de verzoekschriften, aansporingen, smeebeden en geloften: zij bleven zonder enige opbrengst of baat!’^{xxiv}

Onder de Russische weldoeners wordt ook een zekere baron Osterman genoemd.

Ondanks alle moeilijkheden bleef de kerk ononderbroken functioneren. V. Skouvar's geeft de volgende beschrijving van de parochie:

‘Voor de Grieken was het een erezaak; zij moesten op elke zondag en hoogtijdag allen tezamen de kerkdienst bijwonen. Zij streefden ernaar dat niemand van hen ontbrak; ze waren toch al met zo weinigen. Allen hadden het besef dat zij de goede zaak dienden en een gevoel van voldoening dat zij met hun inspanningen een nationale plicht vervulden. Te midden van de bonte veelheid van religieuze en leerstellige stromingen in de stad Amsterdam wilden ook zij duidelijk uiting geven aan hun existentie: de aanwezigheid van de eerbiedwaardige Orthodoxie en bijgevolg het bestaan van de Griekse natie. Overal spraken zij over hun parochie...

De diensten werden steeds drukker bezocht. Op zondagen vulde de zolder zich met een grote menigte. Niet alleen de bemanningen van Russische schepen, die altijd wel in de haven te vinden waren, stroomden toe, maar ook Nederlanders. Laatstgenoemden waren te verdelen in twee categorie ■ n. Om te beginnen de nieuwsgierigen, mensen die vaag iets hadden vernomen over het hedendaagse Griekse volk en zijn taal en godsdienst. Een bezoek aan de kerk van de Grieken stelde hen in de gelegenheid een rijke liturgie in een onbekende taal bij te wonen, gebaseerd op een oude christelijke leer, en om kerkelijke hymnen te horen, getoonzet op vreemde muziek in Byzantijnse stijl en met een oosters karakter. Aan de andere kant waren er Nederlandse geleerden, graecisten en theologen, voor wie de Orthodoxe liturgie en haar antieke taal een interessant studieobject vormden. Het was voor hen een taalkundige ervaring, aangezien de kerkzangers en de priester de teksten niet volgens de Erasmiaanse uitspraak zongen, en een bron van gegevens voor de bestudering van kwesties van symboliek en liturgie. Laatstgenoemden waren de “Hollandse geleerden die bij geen viering ontbraken”, zoals Pringos schrijft.^{xxv}

Om de bezoekers en de geleerden beter in staat te stellen de dienst te volgen, besloten de parochianen de Goddelijke Liturgie in het Nederlands te laten vertalen. Ze hielden een inzameling en betaalden met de opbrengst een Nederlandse graecist om dit karwei te klaren.

De vertaling werd gedrukt op kosten van een Engelse, in Rusland geboren, baron – Wolf geheten. Deze had bij een bezoek aan Amsterdam in 1760 de kerk van de Grieken bezocht en toen hij van hun inspanningen hoorde, besloot hij hen te helpen. En zo werd de Nederlandse vertaling van de Orthodoxe liturgie gedrukt in een oplage van duizend exemplaren. Als enige tegenprestatie verlangde Wolf twaalf exemplaren voor zijn privé-bibliotheek.

Intussen ontstonden er problemen met priester Amvrosios Partzikalas. Hij klaagde voortdurend over zijn karige inkomen, dat in feite helemaal niet zo karig was aangezien hij ook veel incidentele bijdragen ontving van Russische reizigers, zeelieden en hoogwaardigheidsbekleders, die zich altijd vrijgevig jegens hem betoonden. Daarbij handelde hij ook nog met Rusland en Engeland in oude en nieuwe boeken.

‘Zijn ongeregelde levenswijze leidde voortdurend tot geldnood en schulden, “wegens zijn toewijding aan de wijn, die hij zeer liefhad... want hij had grote eerbied voor het eerste wonder, in Kana in Galilea, waarbij onze Heer water in wijn veranderde”, zoals Pringos schrijft in zijn Kroniek.^{xxvi}

In het voorjaar van 1761 verhuisde de kerk naar een pand in de buurt van de Oude Kerk, tegen een huur van zestig gulden per jaar. Twee maanden later, begin mei, probeerde vader Amvrosios, die weer eens in grote financiële problemen verkeerde, de parochianen te dwingen zijn schulden aan diverse schuldeisers te betalen. Daartoe stal hij de liturgische voorwerpen uit de kerk en nam ze mee naar huis. Met veel moeite en bedreigingen wisten zij hem het grootste deel daarvan weer afhandig te maken, maar op een ochtend bleek hij zonder waarschuwing vertrokken te zijn naar de Levant. De teleurstelling onder de parochianen was groot, maar aan de andere kant beschouwden zij zijn vlucht ook met een zekere opluchting, want hij had heel wat onregelmatigheden veroorzaakt.

‘...[...] hij maakte ons te schande. Op de Beurs zei men: “Die priester van jullie is failliet gegaan en met de noorderzon vertrokken.” En meer van dezelfde strekking. Dat was de schuld van de wijn. Als hij die zwakheid niet had gehad, was hij een ander mens geweest. En wij moesten het geruime tijd zonder erediensten stellen.^{xxvii}

In november 1761 arriveerde in Amsterdam, op doorreis uit Engeland, *de weledelhooggeleerde heer Nektarios, archimandriet van Zijne Heiligheid de patriarch van Antiochi* ♦.^{xxviii} Vermoed van zijn voortdurende omzwervingen door de landen van West-Europa, stemde Nektarios erin toe een half jaar bij de parochianen te blijven, tegen een vergoeding van 150 gulden. Tevens werd hem de gelegenheid geboden zich bezig te houden met de studie van de Latijnse taal en literatuur. In april 1762 verlengde men de overeenkomst met een jaar, waarvoor hij een honorarium van 400 gulden ontving. Van dat bedrag werd de helft opgebracht door Thom’s Stathis, en de rest door de overige parochianen. In diezelfde maand verhuisde de kerk van het gebouw bij de Oude Kerk naar een andere locatie.

Een gelukkig toeval bracht in die tijd de oplossing voor de problemen van de Orthodoxe gemeente in Amsterdam, zonder synodale beslissingen of interventies van regeringswege. In Batavia, in Nederlands Indië, stierf ene Dimitrios Papathanasis uit Filippo★poli. Hij had daar handel gedreven samen met zijn vennoot Konstandinos Mavrodoglou, die al eerder was overleden, en liet nu een bedrag van 15.417 gulden na aan zijn erfgenamen. Dat geld werd naar Amsterdam gestuurd en in bewaring gegeven bij de Weeskamer, totdat de erfgenamen zouden zijn gevonden.

In 1762 arriveerden er in Amsterdam twee inwoners van Filippo★poli als zaakwaarnemers van de erfgenamen, voorzien van aanbevelingsbrieven en volmachten. Het Nederlandse bureaucratische systeem vereiste echter nog andere garanties. Volgens de wet

moest een aantal bekende en geloofwaardige personen zich borg stellen. Geconfronteerd met deze complicatie stonden de reizigers al op het punt onverrichter zake terug te keren, toen de parochianen voorstelden dat twee van hen borg zouden staan, onder voorwaarde dat zij over een bedrag van vijfduizend gulden uit de nalatenschap mochten beschikken om een nieuw pand te verwerven voor de huisvesting van hun kerk.

De zaakwaarnemers accepteerden dit voorstel en het plan werd uitgevoerd. Andonis Tzingrilaras en de bij de Grieken bekende Nederlandse advocaat Herman More stelden zich garant en zo kon de overdracht van de nalatenschap van 15.417 gulden plaatsvinden. De advocaat zou voor zijn medewerking een vergoeding van ongeveer 700 gulden ontvangen, maar de parochianen verzochten hem een deel van dat bedrag beschikbaar te stellen voor de aanschaf van een pand voor de kerk. De Nederlandse advocaat, die hen graag ter wille wilde zijn omdat zij hem vaak hun financiële transacties lieten regelen, stelde zich tevreden met 100 gulden en schonk hun de rest. Zo kon de parochie uiteindelijk beschikken over 4.475 gulden.

Hun volgende stap was zich te wenden tot de makelaar Paolo Porsoni en hem opdracht te geven:

‘... wanneer hij bij benadering voor deze som een huisje vindt in een redelijke wijk, dat enige winst kan opleveren, zodat het niet is als de Armeense kerk, dat hij ons verwittige zodat wij het kunnen kopen. En wij hopen dat hij erin slaagt iets te vinden met een kelder of een zolder, opdat wij die kunnen verhuren en zo de jaarlijkse afbetaling terugverdienen...’^{xxxix}

In september 1763 kondigde archimandriet Nektarios plotseling aan dat hij had besloten Amsterdam te verlaten. De kosten van zijn levensonderhoud waren - zo zei hij - hoger dan zijn inkomsten, zodat hij niet kon rondkomen. De parochianen hadden altijd veel achting gekoesterd voor Nektarios wegens zijn waardigheid en eruditie, en nu hij besloot hen te verlaten ervoeren zij een groot verdriet, vooral nu net – door de aangelegenheid met die erfenis – de kwestie van de huisvesting van de kerk bevredigend was opgelost. Zij ondertekenden een verklaring waarin stond dat hij de kerkelijke gewaden en het liturgisch vaatwerk in goede orde had achtergelaten en gaven hem 60 gulden voor zijn reiskosten. Tot aller verbijstering echter vertrok de archimandriet niet naar de Levant, zoals hij verzekerd had, maar bleef in Nederland en – wat nog het ergste was – bekeerde zich tot de leer van Luther en Calvijn! Het aanvankelijke verdriet van de parochianen over Nektarios’ aankondiging van zijn vertrek verkeerde nu in woede. Zijn daad *‘was een gebeurtenis die nu juist de kern vernietigde van hun strijd om zich als goede Orthodoxen te handhaven te midden van het andersdenkende Westen. Deze bekering van een Griekse kerkelijke hoogwaardigheidsbekleder was een slag in het gezicht van hun nationale existentie, die nauw verbonden was – ja, samenviel – met de idee van de Orthodoxie.’^{xxxix}*

Na deze gebeurtenissen gingen de parochianen op zoek naar een nieuwe priester. Andonis Tzingrilaras schreef kennissen in Konstantinopel aan met het verzoek uit te kijken naar een geschikte priester voor de parochie in Amsterdam. Zijn jaarsalaris zou 400 gulden bedragen, waarvan er 260 beschikbaar zouden worden gesteld door Andonis Tzingrilaras en de resterende 140 door Thom’s Stathis. Huur zou de priester niet hoeven te betalen en ook overigens zou hij kunnen rekenen op voldoende ‘emolumenten’, zoals vermeldt in de brief die Pringos citeert in zijn *Kroniek*.^{xxxix} Met hetzelfde verzoek richtten zij zich zelfs tot de kloosters van de heilige berg Athos. Zij waren van mening dat een ascetische, eenvoudige monnik van Athos de voorkeur genoot.

Ondertussen had de makelaar Porsoni een pand in de buurt van de Oude Kerk gevonden, bij de Fluwelen Burgwal, in een rustige wijk, ver van taveernes en andere

uitgaansgelegenheden. De parochianen besloten het te kopen. De koop werd gesloten op naam van Andonis Tzingrilaras. Pringos schrijft hierover:

'Het heeft 6 kamers... Ook beschikt het over wat men in het Nederlands een "kelder" noemt. ... Die zullen wij verhuren om de afbetaling terug te verdienen, die 106 gulden per jaar bedraagt. Degene die er nu woont betaalt 360 gulden 's jaars...'^{xxxii}

Met de aankoop van dit pand was eindelijk de kwestie van de huisvesting van kerk en priester opgelost. Dit was een van de belangrijkste gebeurtenissen in de geschiedenis van de Griekse kolonie in Amsterdam. Op 5 mei 1764 ontvingen zij een brief van Agath·ngelos, de abt van het Athosklooster Xirop*amos, die hen mededeelde dat hij hen 'de heiligste en eerbiedwaardigste onder de heilige monniken, vader Onthimos Zagorian*s' zond als parochiegeestelijke.^{xxxiii} En zo kon de Griekse kerk vanaf 22 juli 1764 weer volwaardig functioneren. Enige jaren later zou zij rijke giften ontvangen van tsarina Katerina II, die op die wijze haar politiek van verbroedering van alle Orthodoxen inluidde.

Intussen werd de Griekse gemeenschap in die jaren versterkt door de komst van nieuwe handelaren, die met hun medewerkers naar Amsterdam kwamen om hun handelsondernemingen op te zetten. Omstreeks 1770 was de helft van de Nederlandse handel met Smyrna in handen van Grieken. Wij zien dat allerlei documenten, en in het bijzonder de diverse brieven die onophoudelijk naar de instanties van de Russische Orthodoxe kerk worden gezonden om erkenning voor de parochie te verkrijgen, door nieuwe namen worden ondertekend. Een aantal van die nieuwe namen zijn:^{xxxiv}

Dimitris Poulak*poulou
Nik*las en Konstandinos Zygouris
Ioannis Tournavitis
Yeoryis Grek*s
Theodor×s, zoon van Yannis
Panajotis, zoon van Kostas
Yeorjos Poladis
Mik■s en Ioannis Avyerin*s
Mattheos Baratl×s en zijn vrouw
Ioannis Prezanis
Stathis Thom·
Chatz×L·zaros Kesarl×s
Goutas Yeory×ou

Dimitris Kalleryis
Ioannis Loutas
Yeoryis Thom·
Panagos Tzingrilaras
Pandatz×s Chatzimichou
Dimitris Frousoglou
Rigas Niotis en zijn vrouw
St■fanos Niotis
Toufeksoglou
Yatz×tzoglou
Apostolis
Micha×l Douka Chatzimicha×l

Er worden ook een paar studenten uit Leiden genoemd die op hoogtijdagen de kerk in Amsterdam bezoeken: Christ*doulos de zoon van Eleftheris, Ioannis de zoon van Louk·s en Manolis Aryir*poulos. Een bijzondere plaats wordt ingenomen door de koopman Ioannis Pringos (die later zijn naam vernederlandste tot Jan Brink) uit Zagor·, schrijver van de *Kroniek van Amsterdam*. Pringos kwam in 1755 uit Smyrna naar Amsterdam, waar hij meteen – zonder vennoten – een eigen handelsonderneming opzette. Voordien had hij een tijd in Veneti■ gewoond, waar hij veel nuttige commerci■le ervaring had opgedaan.^{xxxv} Nederland vertoonde echter veel verschillen met Itali■ en de Levant, verschillen waar Pringos niet altijd even enthousiast over was:

'... men snoeit de bomen tot gelijke hoogte, zodat zij een muur vormen en alleen bladeren hebben voor de schaduw; zij dragen geen vrucht, doordat de aarde rot is: zij trilt wanneer

men er op loopt of trapt. En de kou en het water, te midden waarvan wij als krabben leven, staan ons niet toe vruchtdragende bomen te kweken. Wel hebben wij schepen, voor de bouw waarvan wij het hout overigens ook van elders moeten invoeren, en die zenden wij eropuit om alles wat ons ontbreekt aan te voeren, want het ontbreekt ons aan alles, aangezien Nederland niets voortbrengt dan wat kaas van inferieure kwaliteit, en dat slechts ten koste van veel inspanningen, investeringen en toewijding, kortom: wij zijn zeer beklagenswaardig en leiden een leven vol gezwoeg.^{xxxvi}

Toen Pringos in Amsterdam arriveerde, was een van zijn eerste zorgen degelijk de Nederlandse taal te leren. Dat zou hem in staat stellen zijn beroep profijtlijker uit te oefenen en het maatschappelijk en geestelijk leven van het land beter te leren kennen. Hij kocht een Italiaanstalige cursus Nederlands en stortte zich op de studie. In dit boek, dat wordt bewaard in de bibliotheek van Zagor, vinden wij de volgende aantekening van de hand van Pringos:

'Evenals de overige [boeken] is ook dit van mij, Ioannis Pringos. Ik had dit nodig toen ik naar Nederland was gekomen. Via het Italiaans heb ik de Nederlandse taal geleerd, met behulp van dit boek en door oefening. Het meest echter door de omgang [met de Nederlanders]...^{xxxvii}

Uit de bonte verzameling teksten die hij ons heeft nagelaten komt Pringos naar voren als een bescheiden patriot en een onbaatzuchtig idealist.^{xxxviii} Behalve zijn *Kroniek van Amsterdam* schreef hij onder andere: *De Russisch-Turkse Oorlog* en *Kleine christelijke vermaning*. In 1776 keerde hij terug naar Griekenland en vestigde zich permanent in zijn geboorteplaats Zagor. In samenwerking met patriarch Kall×nikos richtte hij het 'Hellenomouseion van Zagor' op, een school die in 1777 officieel werd geopend.

In de jaren van Pringos' verblijf was Amsterdam, een bedrijvige stad vol handelsactiviteit met 200.000 inwoners, het commerciële hart van Nederland – 'het pakhuis van de wereld', zoals het werd genoemd. De Grieken van Amsterdam, zowel degenen die er al lange tijd woonden als de nieuwkomers, werkten hard te midden van de internationale menigte die dagelijks de Beurs overspoelde. Daar ontmoetten zij handelaren uit alle hoeken van de aarde, daar werden transacties afgesloten en connecties aangeknoopt. Elke handelaar had een vaste plaats, zodat de beursmakelaars hem konden vinden. N. Papadopoulos beschrijft de beurs als volgt:

'Een groot gebouw van baksteen en marmer met een zuilengang, geschraagd door 46 zuilen die evenveel nummers dragen.^{xxxix} Pringos vervolgt:

'... elk cijfer, of nummer, staat voor een volk... En op elke zuil staat geschreven wat degenen die daar staan verkopen en kopen... De Grieken staan bij zuil nummer 10, evenals alle anderen die handel drijven op Griekenland, Konstantinopel, Smyrna, Saloniki, Alexandrië, Misiri enz.; hier wordt alle koopwaar verhandeld.'^{xl}

In het najaar van 1771 arriveert in Amsterdam, als vertegenwoordiger van een handelsonderneming van vier vennoten, de latere 'leraar van de natie' Adamandios Kora×s, in gezelschap van Stamatis Petrou.^{xli} Laatstgenoemde was als assistent meegezonden door Stathis Thom×s, de vennoot die het grootste aandeel in de onderneming bezat. Over een periode van twee jaar, van oktober 1772 tot oktober 1774, zal Petros 14 brieven sturen naar zijn superieuren in Smyrna, die een waardevolle bron van informatie vormen voor de handelsactiviteiten van Kora×s, en meer in het algemeen over het reilen en zeilen van de Griekse kolonie.

De kolonie was nog steeds een besloten, geïsoleerde gemeenschap, met als enige activiteit de handel. De Grieken leefden, in de woorden van B. Slot, ‘in een soort geestelijk getto’ te midden van de ‘*permissive society*’ van Amsterdam.^{xlii} Vreemdelingen en nieuwkomers als zij waren, probeerden zij hun positie te verbeteren door zware persoonlijke inspanningen te leveren. Stamatis Petrou schrijft:

‘...wanneer de handelaren hier... een schip bevrachten met koopwaar, werken zij zelf als sjouwers mee.’^{xliii} ‘Op alle zon- en feestdagen verzamelen zij zich na afloop van de kerkdienst in de kamer van de priester, waar zij onder het genot van een kopje koffie de diverse belangrijke gebeurtenissen bediscussiëren; zij wisselen nieuws over hun vaderland uit en spreken “over de negotie en andere aangelegenheden”.’^{xliv}

In de Beurs onderscheidden zij zich door hun lange oosterse gewaden; zij peinsden er niet over hun kledij aan te passen aan hun Europese omgeving.

‘De enige vernieuwing die zij zich toestonden was dat zij pruiken gingen dragen of hun kapsel aanpasten aan de mode. Op zondag ontboden zij de kapper aan huis om hun haar en pruiken in orde te laten brengen, waarna zij ter kerke togen. Enigszins verlaat natuurlijk, na al die voorbereidingen. De priester berispte hen dan ook dikwijls, omdat zij te laat kwamen omwille van hun kapsel.’^{xlv}

Kora’s logeerde de eerste tien maanden bij de parochiegeestelijke, de monnik Onthimos. De observaties en beschrijvingen die Petrou van Kora’s in die eerste periode geeft zijn die van ‘een traditioneel man die, als hij zich al enigszins onderscheidt van de overige leden van de orthodoxe gemeenschap van Amsterdam, dat behalve door zijn grotere strengheid in kwesties van geloof en eredienst doet door zijn eruditie...’^{xlvi} De jonge Diamand’s ‘...vertoont, als drieëntwintigjarige, alle strengheid die kenmerkend is voor de bewegingen van hesychastische [mystieke stroming in de veertiende eeuw] oorsprong die in die jaren weer opbloeien in de schoot van de kerk...’^{xlvii} Hij nam de vasten in acht en was een trouw kerkbezoeker, zodat zijn vroomheid voorbeeldig leek. Ook in zijn uiterlijke verschijning weigerde hij zich aan te passen aan de gebruiken van de West-Europeanen en hun mode te volgen:

‘...sinjeur Diamand’s weigerde “zijn kolbak af te zetten of zijn snor af te scheren”. Zijn kleding is “bescheiden” en lange tijd blijft hij zich hullen in oosterse “lange gewaden”. Een oosterse inslag kenmerkt ook zijn gedrag in handelsaangelegenheden...’^{xlviii}

Er was echter nog geen jaar verstreken na zijn aankomst in Amsterdam, of Kora’s begon radicaal te veranderen in zijn nieuwe omgeving: zijn traditionele waarden begonnen te wankelen.

‘In plaats van gesloten horizonten: een onverzadigbare nieuwsgierigheid naar alle dingen; in plaats van goede literaire en godsdienstige boeken: de dorst naar elke vorm van kennis en naar de nieuwe wetenschappen; in plaats van vasten en matigheid: de liefde, het feestvieren en het nachtbraken; in plaats van de anonimiteit van het leven in een collectief: de autonome aanwezigheid van een agressief individualisme...’^{xlix}

De opera, de muziek, de katholieke en de protestantse kerkelijke traditie, het wonder van de boekdrukkunst, de natuurkundige laboratoria, het onderwijs enz. vormen voor Kora’s een uitdaging en een uitnodiging.

Maar voor zijn integratie in de Nederlandse samenleving vormden zijn lange oosterse gewaden een grote belemmering, aangezien zij hem onderscheidden van de omgeving waarin hij wilde worden opgenomen. Bovendien hinderden zij hem in zijn liefdesrelaties: een vriendinnetje weigerde met hem uit te gaan wegens zijn exotische verschijning!¹ Maar aan de andere kant gaf het vervangen van de traditionele oosterse kledij door westerse in de hechte, conservatieve gemeenschap van de Griekse kolonie grote aanstoot. Kora×s beloofde zijn geliefde dat hij zijn oosterse kleding na een jaar zou verwisselen voor westerse en raadpleegde de machtige koopman St■fanos Isaias, wiens mening alom gerespecteerd werd: *'of hij misschien overdag zijn lange gewaden kon dragen en 's avonds westerse kleding aantrekken. Waarop sinjeur St■fanos, wijs man als hij was, antwoordde dat hij dat niet moest doen, omdat dan eenieder die hem zag een kwade dunk van hem zou hebben.'*^{li} Niettemin *'liet hij een zwarte mantel en een zwart evzonenvest maken. waarmee hij zich naar de beurs begaf; toen zijn vrienden en bekenden hem zo zagen, vroegen zij wie er was overleden; de volgende dag schonk hij de kleren aan de priester.'*^{lii}

In de brieven van Stamatis Petrou worden de uitingen van de behaagzucht en elegantie van de inmiddels veranderde Kora×s beschreven:

'...hij laat elke dag de pruikenmaker komen, die zich een uur lang met zijn kapsel bezighoudt... Wanneer hij naar de beurs moet, is hij van half twaalf tot half een bezig zich te kleden, en hij heeft altijd een spiegel, een pincet en een schaar bij zich, als ware hij een jonge juffer. Hij heeft de walgelijke eigenaardigheid voortdurend voor de spiegel te staan.'^{liii}

De geneugten van het aardse leven – feesten, nachtbraken, verkwistingen, schermlessen, amoureuze avonturen – krijgen Kora×s zo in hun ban dat de aan een fatsoenlijk en bescheiden leven gewende Stamatis Petrou tot in zijn ziel gechoqueerd wordt. In zijn brieven aan Stathis Thom's beschrijft Stamatis zijn verbijstering op plastische wijze:

'Ik schrijf u en kan door mijn hevig wenen de pen nauwelijks vasthouden' of *'...ik sidderde toen ik hoorde dat hij dat durfde te zeggen, hij die toch voor een wijs man wordt gehouden.'*^{liiv}

Kora×s woonde tot 1774 in een huis tegenover de Oude Kerk (het huidige adres is Oudezijds Voorburgwal 65) dat eigendom was van een erudiet koopman, Pierre G■raud, wiens dochter Marie de geliefde van Kora×s was.

'Hij houdt er een liefde op na, en soms gaat zijne hoogheid naar haar huis, soms zoekt zij - amper 18 jaren oud - hem op; dan sluiten zij zich op in de achterkamer en geven zich over aan hun schandelijk tijdverdrijf', schrijft Stamatis Petrou.^{li}

Uit een andere brief blijkt dat Kora×s, om zijn geliefde te kunnen trouwen, had beloofd over te zullen gaan tot de protestantse kerk.^{li} Maar de krachtige interventie van zijn vader en het overlijden van het meisje voorkwamen dit. Na 1774 verhuisde Kora×s naar een woning op het Waleneiland, tegenover de Kraansluis.^{li}

In Amsterdam, dat grote centrum van de Europese beschaving, ondervindt de jonge Kora×s een overvloed aan stimuli om zijn kennis en interesses te verbreden. Uiterst leergierig als hij is, zoekt hij overal iets van zijn gading en stelt hij zich open in alle richtingen. Stamatis schrijft:

'Hij heeft vier leraren: de eerste onderwijst hem in het Nederlands, de tweede in Hebreeuws en Spaans, de derde in geometrie, de vierde in gitaarspelen - een Engels spel, en tegelijkertijd in Franse liederen en muziek.'

Tevens bekwaamt hij zich in de logica, de metafysica en de natuurlijke theologie. Hij consolideert en verbreedt zijn kennis van de klassieke oudheid.^{lvi} Ook is het een feit dat het protestantisme een diepgaande invloed op hem heeft uitgeoefend. Hij voelt zich aangetrokken tot de liberale denkbeelden van de calvinistische leer, zoals die hem worden ingeblazen door de Nederlandse geestelijke Adriaan Buurt^{lix}, zodat Stamatis Petrou moet erkennen: *'te oordelen naar het leven dat hij tegenwoordig leidt, geloof ik dat hij tot de calvinistische leer zou willen overgaan.'*^{lx}

Evenals zijn leven zelf, worden ook zijn commerciële activiteiten gekenmerkt door vele fluctuaties: van traditionele naar meer moderne vormen. Aanvankelijk werkt hij als tussenhandaar, waarbij hij deel uitmaakt van het samenhangende netwerk van handelscontacten dat het oostelijk Middellandse-Zeegebied beheerst. Later tracht hij zijn onderneming op een nieuw lijn te brengen met de geest van het Europese kapitalisme en *'van tussenhandaar wil hij een moderne kapitalistische ondernemer worden.'*^{lxi} Wanneer hij zelf schrijft *'ik stelde mij voor daden te verrichten die nog nooit een Griek vóór mij hier had verricht'*,^{lxii} geeft hij blijk van de nieuwe wegen die hij wilde inslaan bij het uitoefenen van zijn koopmanschap, als moderniseerder en omverwerper van de gevestigde orde.

Aan het einde van zijn handelscarrière werd Kora's geplaagd door tegenslag. Misschien is deze commerciële mislukking *'voornamelijk'* te wijten *'aan die initiatieven die, om te kunnen slagen, andere condities vereisen, en in het algemeen een financiële basis waarover Kora's, met zijn beperkte kapitaal, niet kon beschikken.'*^{lxiii} Uit gegevens die wij ontleen aan een brief van een koopman uit Venetië blijkt dat Kora's in de winter van 1777-1778 ontgoocheld Amsterdam verliet. Deze koopman schrijft onder andere:

'Ik ben diep bedroefd over de toestand van onze gemeenschappelijke vriend Kora's. Ik heb weer een brief van hem ontvangen en heb mij aan tranen overgegeven, want het lezen daarvan deed mij groot verdriet...'^{lxiv}

Feit is in elk geval dat door deze lotgevallen *'de terugkeer [van Kora's] naar de letteren, naar de volledige toewijding aan kwesties die het onderwijs en de natie betroffen'* werd vergemakkelijkt. *'Als gevolg van het commerciële debacle van Amsterdam kreeg de Griekse verlichting haar voorman.'*^{lxv}

In het Rijksarchief te Den Haag bevindt zich het archief van een machtige Griekse koopman, Dimitrios Kourmoulis, die in de jaren 1770-1784 handel dreef tussen Smyrna, Konstantinopel en West-Europa.^{lxvi} Het archief van Kourmoulis en in het bijzonder de honderden brieven die hij schreef en ontving verschaffen waardevolle informatie over leven en werken van de Griekse kooplieden van de achttiende eeuw. De geschiedenis van het handelshuis van de van Chios afkomstige Dimitrios Kourmoulis begint in 1770. Vóór 1770 verbleef Kourmoulis enige tijd in Amsterdam als secretaris op het kantoor van de handelsonderneming van de Smyrnioten Stathis Thom's en Stefanos Isaias. Daar leerde hij de Nederlandse taal. Vervolgens was hij vertegenwoordiger van een andere vennootschap in Venetië, en in 1778 bracht hij zijn eigen handelshuis over naar Amsterdam. Hij liet zich naturaliseren en trouwde in 1782 met een Nederlandse vrouw, Maria Wijnands. Zij kwam uit een koopmansfamilie en bracht een grote bruidsschat mee van 15.000 gulden.^{lxvii} In de afdeling Burgerlijke Stand van het gemeentearchief van Amsterdam vinden wij in de huwelijksakten het volgende:

'Dimitris Kourmoulis, van Chios, Grieks-Orthodox van godsdienst, 42 jaar oud, ouders overleden, en Maria Wijnands, doopsgezind van godsdienst, dochter van Antonius, 23 jaar oud.'^{lxviii}

De koopman Kourmoulis kwam op tragische wijze aan zijn eind. Hij raakte verwickeld in een twist over financiële aangelegenheden met zijn vennoten, de gebroeders Avyerino*, en zij legden hun geschil voor aan de rechtbanken in Konstantinopel. Op weg naar een van de rechtszittingen werd hij door zijn vennoten vermoord.

Op basis van Kourmoulis' boekhouding kunnen wij enige statistische informatie geven over de handel tussen Smyrna en Nederland. Tabel 1 toont de waarde in guldens waarvoor Kourmoulis Nederlandse producten kocht. Tabel 2 toont de waarde in guldens waarvoor hij oosterse producten verkocht.

Tabel 1. Waarde van de producten die Kourmoulis in Nederland kocht

Producten	Jaren			
	1776	1777	1778	1779
medicinale producten	-	1793	240	-
specerijen	1325	6805	5828	-
Indische stoffen	12296	7831	4387	76575
laken (wollen stof)	-	12946	2130	27907
linnen	-	251	354	-
fluweel	4992	17218	592	1169

Bron: B.J. Slot 1974-1975, 136

Tabel 2. Verkoop van oosterse producten door handelshuis Kourmoulis

Producten	Jaren			
	1776	1777	1778	1779
gesponnen katoen	5587	11326	24497	149564
ruwe katoen	13539	11952	11756	25636
wol van Angorageiten	9387	17952	14174	65574
vilt	3367	4202	8271	33315
zijde	-	-	5530	3267
kruiden	2927	1231	2554	-
opium	-	-	820	-
was	4855	949	-	-

Bron: B.J. Slot 1974-1975, 137

Ondertussen begonnen de jongere leden van de Griekse gemeenschap in de loop der jaren hun belangstelling voor de Orthodoxe kerk te verliezen. Reeds in de tijd van Kora's was er een zekere verslapping ingetreden. Stamatis Petrou schrijft in een brief aan Stathis Thom's (4 maart 1773):

In de tijd dat uwe hoogheid hier was, werd de godsdienst nog enigszins onderhouden, aangezien u sprak over het geloof (in woord en daad). Nu echter is de toorn Gods vaardig geworden over klein en groot.^{lxix}

Dit gebrek aan vitaliteit was het gevolg van een meer algemene ontwikkeling. De historische ontwikkeling van de Griekse kolonie beleefde een overgangperiode, waarin 'een aantal van

de bevlogen grondleggers van de Griekse parochie waren overleden of uit Amsterdam waren vertrokken. De nieuwkomers, over het algemeen jong, employeés of zonen van de oudere handelaren, hadden een vrijere mentaliteit, een groter vermogen zich aan te passen aan hun multi-etnische maatschappelijke omgeving en een zekere wereldsheid, die nog werden bevorderd doordat zij terecht kwamen in het gespreide bedje dat hun voorgangers hadden nagelaten.^{lxx}

De kolonie vertoonde van nature al kenmerken die een voorspoedige groei in de weg stonden, aangezien zij maar weinig leden telde, van wie slechts zeer weinigen een gezin hadden. In feite was het een gemeenschap van mannen, van wie de meesten *'diep doordrongen waren van de tijdelijkheid van hun verblijf en van de droom van de terugkeer naar het vaderland... Er bestond dus geen noodzaak een school op te richten en het ontbrak aan gemeenschappelijke pogingen en inspanningen om een onderwijzer aan te stellen en te onderhouden – noodzakelijke voorwaarden voor de groei en vitaliteit van een minderheidsgroep.*^{lxxi} V. Skouvar's vermoedt dat wellicht ook de strenge en *'uitzonderlijk wereldvreemde geestesgesteldheid'* van de monnik Onthimos in dit opzicht niet bevorderlijk was. Hij bleek niet in staat tot *'een bevrijdende, inspirerende en boeiende geloofsverkondiging'* en tot het creëren van *'een blijde spiritualiteit'* onder de Orthodoxe gemeenteleden.^{lxxii} Stamatis Petrou deelt ons echter mede dat de monnik *'de geschriften van alle heilige kerkvaders'* in zijn bibliotheek had en dat op zijn kamer in groepsverband heilige teksten bestudeerd werden.^{lxxiii} Verder kan uit diverse verspreide gegevens die ons tegenwoordig ter beschikking staan, worden geconcludeerd dat de eerbiedwaardige monnik Onthimos (wereldlijke naam Vryennis Drosou) als schrijver en uitgever zulk belangrijk werk heeft verricht voor het religieuze boek, dat hij de statuus van geleerde bereikte.^{lxxiv}

Een van de problemen waarmee de kolonie kampte was het gebrek aan Orthodoxe vrouwen, hetgeen er onvermijdelijk toe leidde dat de Griekse kooplieden lokale vrouwen trouwden, waarna de Orthodoxe kerk verzocht werd die huwelijken te echten. In de codex van *'de Griekse Kerk, vernoemd naar de aartsmartelares Sinte Katerina, gevestigd in de stad Amsterdam'* wordt vermeld dat er in de periode 1799-1816 elf Orthodoxe huwelijken zijn gesloten. Slechts twee daarvan was *'zuiver Grieks'*, terwijl de overige tien werden gesloten tussen een Orthodoxe man en een protestantse vrouw. Zo waren o.a. Andonis Tsingrilaras, Dimitrios Kourmoulis, Vasilis Petrou (wellicht een broer van Stamatis) en Stefanos Paleologos met een Nederlandse vrouw getrouwd.

Het maatschappelijke probleem van de gemengde huwelijken nam in de Orthodoxe gemeenschap zo'n omvang aan dat het een onmiddellijke regeling door het patriarchaat van Konstantinopel vereiste. De parochiegeestelijke Makarios Typaldos Xydis richtte zich in 1799 tot de patriarch *'met betrekking tot de huwelijken die de hier wonende eerbare handelaren en Orthodoxe Grieken noodgedwongen telkens hebben gesloten met lutherse vrouwen, daar zij geen Griekse vrouwen konden vinden'*, en de patriarch *'gaf het voorliggende antwoord aan de heer Dimitrakis Schin's, die het doorgaf aan de heer Michaël Paterakis van Chios, zeggende: Zijne Hoogheiligheid en de heilige synode geven voor dergelijke huwelijken geen schriftelijke toestemming, evenmin echter veroordelen of vervolgen zij die, aangezien zij uit noodzaak gesloten worden. Daarom moet hun priester het werk van zijn voorganger voortzetten, in dier voege dat hij de betreffende christenen slechts ertoe verplicht hun echtgenotes aan te sporen – overigens met zachte hand – in de hoop dat zij mettertijd ertoe neigen de oude mens af te leggen en de nieuwe aan te nemen.*^{lxxv}

Op deze wijze, met de morele verplichting hun echtgenotes ertoe aan te sporen het Orthodoxe geloof te omarmen, konden de Griekse parochianen zonedig een gemengd huwelijk sluiten. Tegelijkertijd bleef door deze onofficiële beslissing de autoriteit van de Kerk intact.

DE GRIEKSE MINDERHEID TEN TIJDE VAN DE GRIEKSE OPSTAND VAN 1821 EN DAARNA

De filhelleense beweging die in Nederland opkwam was een van de eerste in Europa.^{lxxvi} Reeds in 1821 werden de eerste filhelleense pamfletten gedrukt, die in meerderheid vertalingen waren van buitenlandse originelen. Voorbeelden zijn de vertaling van het Franse pamflet *Considérations sur la guerre actuelle entre les Grecs et les Turcs*, Parijs 1821 en de twee werken van professor W.T. Krung, *Griekenlands herrijzenis* en *Laatste woord over de zaak der Grieken*. Een Nederlands pamflet uit 1821 is *Griekenland en Engeland in het tegenwoordig tijdsgewricht staatkundig beschouwd*.

Enkele maanden later, op 7 februari 1822, werd in Amsterdam een Filhelleens Comitē opgericht met als doel de ondersteuning van de Grieken in hun beproeving. Dit comitē werd gevormd door drie geestelijken van verschillende kerkelijke rang, twee advocaten, twee hoogleraren in de Rechten en vijf kooplieden die handel dreven op de Levant. Voorzitter was de advocaat Jan Fabius (1776-1850) en secretaris de hoogleraar Rechten Cornelis Anne den Tex (1795-1854), die later uit handen van koning Otto de onderscheiding in de Orde van de Verlosser zouden ontvangen. Onder de kooplieden in het comitē vallen twee Griekse namen op: Stefanos Paleologos (1763/64-1835) van Patmos en Yeorjos Tomasakis (1790-1835), geboren te Amsterdam maar van Chiotische origine. Een bekend lid was ook J.H. van Swiden, die was getrouwd met een dochter van de in Nederland woonachtige Griek Stefanos Isaias.

Wanneer Stefanos Paleologos naar Amsterdam kwam is niet bekend, maar op 22 oktober 1801 trouwde hij met Helena Ferber, een protestantse Nederlandse.^{lxxvii} Van 1804 tot 1818 maakte hij deel uit van een driekoppige handelsvennootschap, maar later richtte hij een eigen handelsonderneming op en was hij bekend als eigenaar van het fregat Anna Paulowna.^{lxxviii} Yeorjos Tamasakis werd in Amsterdam geboren als zoon van Anastasios Tomasakis (1758/59-1805), een handelaar uit Smyrna die zich in Amsterdam had gevestigd, en van Thiresa Isaias, dochter van Stefanos Isaias. Beiden behoorden tot de succesvolle handelaren op de Levant en wendden hun handelsactiviteiten aan om de vrijheidsstrijd van de Grieken te ondersteunen.

De naam van Paleologos komt niet voor op de eerste ledenlijsten van het 'Genootschap van Vrienden' (geheim verbond dat de Griekse vrijheidsstrijd ondersteunde) en ook niet op de latere. Maar het feit dat er in 1821 vanuit Amsterdam materiële hulp naar de strijdende Grieken werd gezonden toont aan dat Paleologos vanaf het begin in contact stond met kringen van opstandelingen en wellicht toch lid was van het Genootschap van Vrienden.^{lxxix} Latere bronnen tonen echter aan dat Paleologos op vele fronten actief was in de strijd van de Grieken. In het in Londen uitgegeven *Journal de Bruxelles* (februari 1822) wordt vermeld dat een in Amsterdam gevestigde onderneming per schip een zending van duizenden wapens naar de Griekse opstandelingen had gestuurd, via een Engelse handelaar in Marseille. Dit moet het eerste transport geweest zijn waarin Paleologos de hand had.^{lxxx}

De patriottische activiteiten van Paleologos worden geprezen door Konstandinos Polychroniadis, een van de eerste leden van Het Genootschap van Vrienden, wanneer hij hem in een brief een 'ware Griek' noemt: *Paleologos in Amsterdam betoont zich een ware Griek en zal u snel iets zenden*.^{lxxxii} In een andere brief, die Alexandros Mavrokordatos enige tijd later ontving uit Livorno (wellicht ook van Polychroniadis), lezen we dat Paleologos een tweede zending voorbereidde, terwijl het eerste schip zich op dat moment in Livorno bevond:

'Het aangekondigde schip met oorlogsbenodigdheden uit Nederland vertrekt, gelijktijdig met dat wat door Vetsiaris wordt gezonden, van hier naar een haven in Griekenland die veilig zal blijken, vergezeld door onze vaderlandslievende en beminnelijke vriend de heer Emmanouel

Xenos’ en *‘de zeer vaderlandslievende oom van voornoemde heer Xenos bereidt te Amsterdam een tweede schip voor, gelijk aan het voornoemde.*^{lxxxii}

Uit een brief die tussen 19 en 31 mei 1822 door een zekere Andonios Andonopoulos uit Triest aan de Griekse vergadering van vrijheidsstrijders werd gezonden vernemen wij dat Paleologos een bedrag van 243.45 gulden had bijgedragen.^{lxxxiii} Dit bedrag komt niet voor in de boekhouding van het Filhelleens Comité van Amsterdam en was naar alle waarschijnlijkheid een persoonlijke bijdrage van Paleologos. Ook wordt in een brief van Paleologos aan het Filhelleens Comité van Londen vermeld dat de Griekse gemeenschap van Amsterdam en hun Nederlandse vrienden in de loop van 1822 een bedrag van 8.000 gulden hadden bijeengebracht als bijdrage aan de strijd, iets wat bevestigd wordt door de bedankbrief voor het ontvangen geld die de voorlopige regering van Griekenland naar Amsterdam stuurde (10 februari 1823).^{lxxxiv}

Een van de eerste zorgen van Paleologos was het verwerven van een lening voor de Griekse vrijheidsstrijders, zoals blijkt uit zijn correspondentie met Mavrokordatos, de president van de voorlopige regering van Griekenland, die in Mesolongi gevestigd was. Hoewel de voorlopige regering in die periode, om politieke redenen, vooral geïnteresseerd was in een Engelse lening, bood Paleologos herhaaldelijk aan te bemiddelen in de onderhandelingen over een lening van het koninkrijk der Nederlanden.^{lxxxv} De vaderlandslievende inspanningen van Paleologos kregen erkenning toen hij op 9 maart 1825 bij officieel besluit van de voorlopige regering werd aangesteld als vertegenwoordiger in de Lage Landen, d.w.z. de staat die toen nog uit Nederland en België bestond.^{lxxxvi} Voortaan bestond zijn werk in het bevorderen en coördineren van de filhelleense beweging in Nederland.

Het beleg van Mesolongi gaf de aanzet tot een nieuwe golf van filhelleense sentimenten in Nederland. Tientallen filhelleense comités werden opgericht, die talrijke lijsten opstelden van bijdragen aan de Griekse zaak. In naam van de vrijheid, de beschaving, het christelijk geloof en het humanisme eisten de Nederlandse filhellenen de bevrijding van Griekenland.^{lxxxvii} Onder de diverse lokale comités speelde het comité van Leiden een bijzondere rol. Onder de leden van dat comité treffen wij de naam aan van de actieve lector van de universiteit van Leiden, N.G. van Kampen, die een propagandistische brochure publiceerde over de Griekse kwestie, met een bijdrage van Anastasios Spachos, een in Amsterdam woonachtige Griek.^{lxxxviii} Deze van Kampen is ook de auteur van een monumentale, vijfdelige Geschiedenis van Griekenland, vanaf de oudheid tot de tijd van Kapodistrias.^{lxxxix}

Om de activiteiten van de lokale comités beter te kunnen coördineren werd er op 27 oktober 1825 in Den Haag een Centraal Comité opgericht. Die oprichting werd in november 1825 bekendgemaakt met een *Oproeping aan de Nederlanders. Ter Verzameling van een Fonds tot Ondersteuning der Grieken*, opgesteld door lector N.G. van Kampen. Voorzitter van het Centraal Comité was de bejaarde graaf Gijsbert Karel van Hogendorp, een vooraanstaand politicus die werd gerekend tot de vertegenwoordigers van de Nederlandse liberale elite. Secretaris was Jan Bosscha, dichter en leraar aan het Gymnasium van Den Haag. De aanwezigheid van deze personen verschafte de filhelleense beweging een bredere basis en een hogere status. In tegenstelling tot het comité van Amsterdam, dat zich vooral richtte op het zenden van militair materieel en materiaal om schepen uit te rusten, was de rol van het Haagse comité uitsluitend humanitair en concentreerde het zijn activiteiten op het zenden van voedsel en geld.^{xc}

Overigens *‘beperkten*’ de Nederlandse filhellenen *‘zich niet tot morele en materiële steun. In 1821 en 1822 vertrok er een groep vrijwilligers, in meerderheid militairen, naar Griekenland om tegen de Turken te strijden.*^{xc1} Het comité van Den Haag nam in 1826 het

initiatief om twee Cypriotische Vluchtelingen, Chatz×s Petrakis Kitterios en Christ*doulos Ektoridis, in Nederland op te vangen. Voor hun tijdelijke verblijf droeg het comit■ van Den Haag 686,45 gulden bij, terwijl het Amsterdamse comit■, om onbekende redenen, slechts 50 gulden gaf.^{xciii}

In dit klimaat doken er ook allerlei avonturiers op die geld probeerden in te zamelen. Een van deze twijfelachtige figuren was Ioannis-Nikolai Leonidas, graaf van Sparta, die een volmacht bij zich droeg om 'liefdegiften' voor de Grieken in te zamelen. De autoriteiten vatten onmiddellijk argwaan op, aangezien die volmacht in een Nederlandse hand was geschreven in vier talen en de handtekening droeg van een zekere minister Duga in Nederlandse letters. Ondanks dat gaven zij hem toch 60 gulden, enkel en alleen om van zijn aanwezigheid verlost te zijn.^{xciii}

Andere namen die wij in die periode en daarvoor tegenkomen in de Griekse gemeenschap zijn: Micha×l Paterakis, Andonios Ko★rtovits, Emmanou×l Xenos, Nik★laos Aryendis, Tomazakis, St■fanos A. Paleologos (een neef van de bekende St■fanos Paleologos), Yeorjos Psych's, Nik★laos Farmakis enz.^{xciv}

Na 1827-1828 werd de filhelleense beweging in Nederland zwakker, om uiteindelijk uit te doven. Dit werd onder andere veroorzaakt door berichten over politieke instabiliteit en criminele delicten in Griekenland. Een bijzonder slechte indruk maakte de moord op Kapodistrias, aangezien veel Nederlanders sympathie koesterden voor de eerste gouverneur van Griekenland.^{xcv}

In het handschriftenarchief van de universiteitsbibliotheek van Amsterdam heeft D. Koster onlangs enkele brieven van Ioannis Kapodistrias aan de leden van het filhelleens comit■ van Amsterdam ontdekt. Drie brieven, daterend van september en oktober 1827 en mei 1830, zijn gericht aan St■fanos Paleologos en ■■n, van maart 1830, aan Yeorjos Tomasakis. Deze brieven geven een duidelijk inzicht in de relaties van de Amsterdamse Grieken met de Griekse regering en in hun bemoeienissen met de onafhankelijkheidsstrijd in de jaren 1827-1830.^{xcvi}

Wanneer Kapodistrias met Paleologos begon te corresponderen is ons niet bekend, maar het bestaan van de correspondentie als zodanig toont aan dat de nieuwe gouverneur reeds in 1827 Paleologos beschouwde als de exclusieve vertegenwoordiger van het Griekse volk in Nederland en dat hij regelmatig nationale kwesties met hem besprak. Uit de brief van september 1827 wordt duidelijk dat de beide mannen elkaar in Oostende wilden ontmoeten, terwijl Kapodistrias op doorreis was van Londen naar Parijs, in een poging zijn positie bij de Engelse en Franse hoven te versterken. Doel van de ontmoeting was de kwestie van de financiële bijdragen van het filhelleens comit■ te bespreken, alsmede de overdracht van oorlogsschepen, stoomschepen of fregatten, zoals blijkt uit de brief van oktober 1827.

Brieven van Kapodistrias aan St■fanos Paleologos:

Mijnheer,

het is mijn voornemen, deo volente, omstreeks de twintigste van de lopende maand mijn verblijf hier in Londen te be◆indigen en mijn steven te wenden naar Oostende. Ik wil niet verzuimen u hiervan in kennis te stellen, in de hoop dat u zich de moeite wilt getroosten zich naar genoemde stad te begeven en mij zo doende te vergunnen het genoegen van uw aangename gezelschap en conversatie te smaken. Van ganser harte wens ik u alle mogelijke voorspoed,

*I.A. Kapodistrias
te Londen*

1-13 september 1827

Parijs, 1-13 oktober 1827

Mijnheer,

Ik zend u bij dezen, beminde Paleologos, zonder zegel mijn antwoord aan de heer Ilar Xonas, om welke reden ik de inhoud daarvan niet zal herhalen.

Ik dank u voor de gedetailleerde plannen aangaande het stoomschip. Ik bewaar ze zorgvuldig en hoop ze tijdig en met vrucht ten uitvoer te leggen, zodra wij over voldoende geld beschikken. Moge het u tevens behagen uw vriend te overreden u een schets en de prijs van de complete samenstelling van de fregatten ter hand te stellen, en zend mij die. Al die gegevens zijn uiterst nuttig. Wanneer wij daarover beschikken, kunnen wij met kennis van zaken een keuze maken en tot actie overgaan. Ik verwacht een kort antwoord uwerzijds op mijn schrijven... Op het moment van mijn vertrek uit Parijs zal ik u onmiddellijk terugschrijven. Ontvang intussen de oprechte betuiging van mijn vriendschap.

Geheel de uwe, I.A. Kapodistrias

Of deze ontmoeting uiteindelijk heeft plaatsgevonden is onbekend. Onderweg naar Griekenland schreef Kapodistrias op 5 december 1827 vanuit Italië een brief aan Paleologos, waarin hij hem aanspoorde om de toewijding van de Grieken en filhellenen in Nederland te verbinden met die in andere steden en landen. Tegelijkertijd liet hij hem weten dat hij drie of vier leerlingen naar Amsterdam wilde sturen om onder toezicht en begeleiding van de priester van de Griekse kolonie hun moedertaal en de taal van het gastland te leren, en wiskunde van een andere leraar.^{xcvii} De correspondentie tussen Kapodistrias en de beide Grieken in Nederland, Stefanos Paleologos en Yeorjos Tomasakis, was ook in 1830 nog gaande. Uit deze brieven blijkt dat de patriottische activiteiten in Nederland op dat moment nog niet waren beïndigd.

Naast de georganiseerde activiteiten van de Nederlandse filhellenen speelde ook Jeanne Wijttenbach-Galliën (1774-1830), weduwe van de bekende classicus Daniël Wijttenbach, een bijzondere rol in de opstand annex vrijheidsstrijd van de Grieken. Zij was een typische vertegenwoordigster van de romantische stroming in het filhellenisme die, geïnspireerd door sterke filhelleense gevoelens, met grote daadkracht en inzet de Griekse zaak steunde. Zij nam geen deel aan de filhelleense comités, maar zocht contact met de in Parijs verblijvende Adamantios Korax, voor wie zij een grenzeloze bewondering koesterde. Zij zond haar donaties rechtstreeks naar hem, alsmede de opbrengst uit de verkoop van de diverse literaire werken die zij uitgaf ter ondersteuning van de Griekse zaak. Er ontwikkelde zich tussen hen een geregelde correspondentie, die begon op 31 mei 1823 en eindigde op 27 maart 1829. Hoewel zij elkaar nooit hebben ontmoet, blijkt uit de hartelijkheid die hun correspondentie kenmerkt dat zij goede vrienden waren geworden. Haar laatste publicatie, *Alexis*, droeg mevrouw Wijttenbach-Galliën op aan Korax met het volgende motto: 'Cleobuline · Koray Hellène, ami de sa patrie' (Cleobuline aan de Griek Korax, vriend van zijn vaderland). In dit boek lezen wij onder andere: 'De rechten van jouw vaderland zijn mijn hart niet vreemd; ik beschouw ze als gemeenschappelijke rechten van de mensheid, als rechten van mijn eigen vaderland...'

In de jaren van de Griekse Vrijheidsoorlog bleef de Orthodoxe kerk van de heilige Katerina in Amsterdam functioneren. De priester uit de tijd van Kora×s, vader Onthimos, bleef in Amsterdam tot omstreeks 1790, waarna hij terugkeerde naar de Athos. In de codex van de ‘Griekse kerk van Amsterdam’ vinden wij de opvolger van Onthimos, Makarios Typaldos Xydi·s, eveneens een monnik van de Heilige Berg. Aan hem danken wij ook de samenstelling van de codex. Makarios Xydi·s verleende zijn diensten aan de parochie van 1798 tot en met 1822. Hij werd opgevolgd door Ilar×on Paschalidis, die tot 1849 priester was van de Orthodoxe kerk.

Ondertussen leek er enige verandering te komen in het lot van de Orthodoxe kerk van de heilige Katerina met de komst naar Nederland (in 1816) van Anna Paulowna, dochter van de Russische tsaar, na haar huwelijk met de koning van Nederland, Willem II. Anna Paulowna bleef orthodox en gaf financiële ondersteuning aan de Orthodoxe kerk van Amsterdam, die zij regelmatig bezocht om haar religieuze plichten te vervullen.^{xcviii} In het archief dat zij in de jaren 1817-1837 bijhield lezen wij dat zij in de jaren 1831, 1832, 1833 en 1837 een bedrag van 300 gulden schonk aan ‘l’*Église grecque · Amsterdam*’.^{xcix} Van de periode vanaf het vertrek van Ilar×on Paschalidis in 1849 tot 1852 weten wij niet of de kleine parochie over een priester beschikte. Maar vanaf 1852 werd de kerk bemand door Russische priesters, wellicht door toedoen van Anna Paulowna. Wij beschikken over de volgende namen:^c

1852 – 1862	Savvas Prozorof, uit Sint-Petersburg
1862 – 1865 (?)	V. Landinsky, uit Sint-Petersburg. Hij vertrok later naar Weimar.
1865(?) – 1866	Al■xandros Isma×lof.

Ook kennen wij de naam van een kerkzanger, Nik★laos Travinsky uit Sint-Petersburg, die van 1859 tot 1866 de functie van kerkzanger vervulde.

In haar testament liet Anna Paulowna de kerk een aantal boeken na, die echter nooit in ontvangst zijn genomen, misschien doordat de kerk niet langer op regelmatige basis functioneerde. Het kerkbezoek was aanzienlijk teruggelopen en de liturgie werd nog maar zelden uitgevoerd. Het Evangelie in Nederlandse en kerk-Slavische vertaling dat op kosten van tsaar Peter de Grote was uitgegeven en het drietalige Gebedenboek werden aan de Orthodoxe kerk van Den Haag geschonken.^{ci}

De dood van Anna Paulowna betekende ook het einde van de Orthodoxe kerk van Amsterdam. Op 4 september 1866 kwam er door een vonnis van de arrondissementsrechtbank van Amsterdam een eind aan haar bestaan.

Het gebouw waarin de kerk was gevestigd en de roerende goederen die zich daarin bevonden werden voor de rechtbank betwist door enerzijds Zijne Hoogheid de tsaar aller Russen, als eisende partij, en anderzijds de Griekse gemeenschap van Amsterdam. De tsaar had de kerk al op 23 april 1866 laten sluiten en eiste nu de opdeling van het gebouw en de inventaris / inboedel. De Griekse gemeenschap maakte daartegen geen enkel bezwaar. Zoals de rechtbank in haar uitspraak stelde: *‘Paleologos, de enig overgeblevene van de Grieken van de kolonie en volgens het gebruik, als oudste van de leden van de Griekse gemeenschap van Amsterdam, zaakwaarnemer van de kerk, verzet zich niet tegen de eis van de tsaar. Zoals gedurende vele jaren de parochiegeestelijke is aangesteld en betaald door eiser (de tsaar), heeft het eiser nu behaagd hem van zijn functie te ontheffen, opdat de erediensten die volgens de ritens van de oosterse kerk werden gehouden in het vervolg niet meer zouden plaatsvinden. Daarom bestaat er geen reden waarom het pand en de roerende inboedel die in gebruik was ten behoeve van de erediensten nog langer intact zouden blijven.*^{cii} Er is hier sprake van een onroerend goed, en volgens artikel 1112 van het Stedelijk Wetboek *‘is niemand gehouden in een onverdeelde plaats te blijven*’, zodat de eis van de tsaar een juridische basis had.^{ciii}

Om de verdeling van het pand en de inboedel te verwezenlijken kwamen de vice-consul van Rusland in Amsterdam, Albert Toetterman, en de consul van Griekenland, Stefanos Paleologos, samen met de advocaat Clausing en besloten dat het pand – overigens zonder de inboedel – op een openbare veiling verkocht zou worden. De tsaar bepaalde dat de opbrengst van de verkoop zou worden overhandigd aan het ministerie van Buitenlandse Zaken van Rusland in Sint-Petersburg. Het deel van de Grieken zou ter beschikking blijven van de wettige vertegenwoordiger van de Griekse gemeenschap of *'zou opgevoerd kunnen worden door het bestuur van de Kerk van Griekenland voor andere kerkelijke doeleinden.'*

En zo kwam het kerkgebouw op 4 maart onder de hamer; het werd voor een bedrag van 5.555 gulden gekocht door de makelaar J.H.G.J. van der Biesen. Een deel van de inboedel werd op 22 mei 1867 verkocht. De waarde van de liturgische voorwerpen werd bepaald op in totaal 1418,75 gulden. De kostbaarste voorwerpen, die werden aangeschaft door de Russische consul, waren een evangelie in het kerk-Slavisch van 100 gulden, twee stel gewijd vaatwerk voor resp. 156 en 155 gulden en een kruis van malachiet voor 100 gulden. Het archief werd in bewaring gegeven aan het algemeen consulaat van Rusland.^{civ}

In deze jaren komt er een eind aan de vroege Griekse aanwezigheid in Nederland. Toch arriveren er nog van tijd tot tijd diverse studenten om hun studies af te ronden aan de universiteit van Leiden, die haar glans blijft behouden. Onder hen vermelden wij de filoloog en linguïst – en latere hoogleraar aan de universiteit van Athene – Konstandinos Kondos (1834-1909), die zijn naam verbond aan de taalstrijd, als voorvechter van de *katharevousa*. Kondos kwam in 1865 naar Leiden, waar hij studeerde onder de hoogleraar Kavitos. Zijn filologische arbeid vond brede weerklank, zoals blijkt uit de *Sylloge Commentationum quam viro clarissimo Constantino Conto obtulerunt Philologi Batavi*, die ter gelegenheid van zijn 25-jarig jubileum werd uitgeven.

VAN HET BEGIN VAN DE TWINTIGSTE EEUW TOT DE TIJD VAN DE GASTARBEIDERS

Van het begin van de twintigste eeuw tot het eind van de jaren '50 woonden er maar heel weinig Grieken in Nederland. Tot de tijd van de Tweede Wereldoorlog vertoonde de Griekse kolonie een heterogene samenstelling. We kunnen de volgende categorieën onderscheiden:

- Zij die zich als voormalige zeelieden in Rotterdam hadden gevestigd en wier economische activiteiten verbonden waren met de haven. Dit is een oud type migranten dat ook na de oorlog nog bestond.
- Zij die naar Nederland waren gekomen in het kader van de tabakshandel. Tabak was het belangrijkste exportartikel van Griekenland en zeer populair op de West-Europese markten. Velen van hen hielden zich bezig met het thuis vervaardigen van sigaretten.
- Degenen die na de Klein-Aziatische Catastrofe van 1922 uit Klein-Azië gemigreerd waren. Zij vestigden zich in Amsterdam, Rotterdam en Utrecht en legden zich voornamelijk toe op de handel.

Het is moeilijk het exacte aantal te achterhalen van de Grieken die tussen het begin van de vorige eeuw en de naoorlogse periode in Nederland woonden, aangezien de archieven van het Algemeen Consulaat van Rotterdam niet verder teruggaan dan 1953. Th. Theoridis verschaft in zijn studie *Kroniek van de Griekse Gemeenschap in Nederland (1946-1996)*, waarin hij gebruikmaakt van getuigenissen van eerdere auteurs en het verleden probeert te achterhalen aan de hand van oude documenten, enige 'gegevens met betrekking tot de weinige Grieken in Nederland in de eerste decennia van de twintigste eeuw.' Hij geeft ons de volgende informatie:

In de stad Utrecht waren de gezinnen gevestigd van de gebroeders Pavlos, Dioyenis en Charilaos Chiotakis, van Konstandinos Psom's en Dimitrios Dimitropoulos, bonthandelaren en van Kleomenis Arizis, wijnhandelaar, allen afkomstig van het Ionische eiland Thira. Later kwam daar het gezin van Aryiris Diamandis bij, een bonthandelaar uit Kastori.

In Amsterdam treffen wij de gezinnen aan van de gebroeders Mattheos en Ioannis Fiorendinos, wijnhandelaren van Mykonos, van Theodoros Yeorjadis, handelaar in wijn en noten, uit Smyrna en van Grigorios Katsoulas, scheepsbevoorrader.

In Rotterdam waren de gezinnen gevestigd van Ioannis, Xenofondas en Markos Bachis, ondernemers, van Konstandinos Chalkios, scheepsbevoorrader en van Dimitrios Katsikinos, zeeman, allen afkomstig uit het dorp Vrontades op Chios. In Rotterdam woonden ook de gezinnen van Efstathios Stathakis, koopvaardij-ondernemer afkomstig uit Alexandrië, Nikolaos Kakoyannis uit Davlia in Boeotië, die zich bezighield met het repareren van schepen, Kleanthis Efstratios, scheepsbevoorrader, en Dimitrios Petmezis, ingenieur, beiden afkomstig uit Proussa in Klein-Azië, en de uit Konstantinopel afkomstige Nikolaos Mavrolon, scheepsagent, en Vasilios Pemendzoglou, restauranthouder. Van de Ionische eilanden, om precies te zijn van Kefalloni; kwam Andreas Vallianatos, scheepsbevoorrader. Van Linouri op hetzelfde eiland stamde Fotios Lyngouris, en van Ithaka Yersimos Molfesis. Van de Egeïsche eilanden, en in het bijzonder van Andros, kwam Yoannis Tannas, scheepsbevoorrader, en van Moudros op Limnos Dimitrios Dardaganidis, koopman. Later kwamen nog Michail Davas, koopman van Thira, Stefanos Koveos, scheepsagent van Amorgos, en Christodoulos Pitellos, eerste machinist van Samos.

In Den Haag woonde Goulielmos K. Katakoris uit Lemenaki in Kynouria, archivaris op de Griekse ambassade.^{xcv}

In 1953 waren er in de archieven van het Algemeen Consulaat te Rotterdam 42 Grieken geregistreerd, van wie er 27 in Rotterdam gevestigd waren, 6 in Amsterdam, 6 in Utrecht, 2 in Den Haag en 1 in Leiden. In 1957 bedraagt hun aantal 63 en in 1958 68.^{cvi}

De oudst bekende Griekse ondernemingen in Nederland in het begin van de twintigste eeuw zijn die van Vafiadis in Bilthoven en van Yokarinis in Amsterdam. Het betreft hier twee kleine sigarettenfabriekjes. De ondernemersactiviteiten van deze Grieken waren echter van korte duur. Al voor de Tweede Wereldoorlog waren de bedrijfjes gesloten en zochten de eigenaren een andere bron van inkomsten. De onderneming van Yokarinis bevond zich op het adres Herenstraat 19 te Amsterdam en was ongeveer tien jaar actief, van 1910 tot 1920.^{cvii} D. Sideri schrijft in haar boek *Vaderlanden*:

In Amsterdam woonde de Griek Yokarinis met zijn gezin. Zijn vader had vroeger op Samos, waar hij woonde, een Nederlandse toeriste leren kennen en was verliefd op haar geworden. Ze trouwden en kwamen naar Nederland. Dat was in 1910; hij was een van de eerste Grieken die naar Nederland kwamen.

Samen met een andere Griek, Voyatz Xs, begon hij in Amsterdam een bedrijfje; ze maakten sigaretten van Griekse tabak uit Macedoni ◆, die in die tijd erg in trek was in West-Europa.

Yokarinis kreeg twee zoons bij zijn Nederlandse vrouw; die groeiden op en trouwden ook met een Nederlandse. Ze gingen nooit naar Griekenland, naar Samos, en spraken nooit Grieks. Ze waren volledig vernederlandst. Griekenland was voor hen iets ongrijpbaars, heel ver weg...^{cviii}

Tijdens het Interbellum werden er ondernemingen opgericht die zich bezighielden met de handel in bont en met scheepvaart-gerelateerde activiteiten, zoals het bevoorraden van schepen en de import van Griekse producten. Vluchtelingen uit Klein-Azi ◆ begonnen omstreeks 1930 een bonthandel in Utrecht. Aanvankelijk waren het ambachtelijke bedrijfjes die bontproducten vervaardigden en verkochten. In de loop der tijd echter, en dankzij grote inspanning, groeiden zij uit tot bekende bontfirma's. Deze ondernemingen trokken weer andere Grieken aan: verwanten en vrienden, maar ook bontwerkers uit de streek rondom Kastori ·, die dit vak verstonden. Velen van hen begonnen later een eigen zaak.

Char Xlaos Chiotakis, zoon van Klein-Aziatische vluchtelingen, had zijn vader verloren tijdens de Grote Catastrofe van 1922. Zijn moeder had met vijf kleine kinderen haar toevlucht gezocht in Griekenland. Enkele familieleden van haar woonden in die tijd in Brussel, waar zij zich bezighielden met tabaks- en bonthandel. Daarheen werden in 1923 de beide oudste zoons van het gezin Chiotakis, Pavlos en Dioyenis, gestuurd om er te werken. Een paar jaar later vertrok Pavlos naar Nederland om daar zijn dorpsgenoot en verwant Konstandinos Psom's te ontmoeten. In Nederland legden de twee zich toe op de bonthandel. Enige tijd later, in 1929, lieten ze ook de jongere broer van Pavlos, Char Xlaos, uit Griekenland overkomen om in de bonthandel te werken. Nadat Char Xlaos Chiotakis bij zijn broer het vak had geleerd, begon hij in 1935 een eigen bedrijf. Aanvankelijk moest hij hard ploeteren om het hoofd boven water te houden, maar na verloop van tijd begon de winst binnen te stromen. Het bedrijf werd uitgebreid en er moesten Griekse arbeiders uit Kastori · overkomen die verstand hadden van bontbewerking. Later openden zij op hun beurt weer eigen bedrijfjes.

Rotterdam, waar dagelijks schepen van Griekse rederijen voor anker gingen, werd een tussenstation voor vele Griekse zeelieden. De meeste van hen waren afkomstig van de Griekse eilanden. In het hele havengebied kon men Griekse caf ■'s aantreffen. Veel Grieken

hadden handkarren of sloepen en deden boodschappen voor de scheepsbemanningen of probeerden allerlei kleine artikelen te verkopen. Na de Tweede Wereldoorlog, toen de Griekse scheepvaart een spectaculaire ontwikkeling doormaakte, begon de haven van Rotterdam een nog grotere aantrekkingskracht op Griekse zeelieden uit te oefenen, met alle gevolgen voor de werkgelegenheid van dien.

Mevrouw K[★]kinou-Ch[■]liou werd in 1908 in Rotterdam geboren. Zij behoort tot het oudste Griekse families in Nederland. Zij vertelt:

'Mijn vader en moeder komen allebei uit hetzelfde dorp op Chios. Mijn vader voer tussen Londen en Rotterdam, maar hield niet zo van de zee... Mijn vader was toen al getrouwd en oom Iannis, moeders broer, zat in Rotterdam en telegrafeerde hem. Of hij naar Rotterdam wilde komen om samen iets op te zetten. Zo kwam hij in 1902 naar Rotterdam. Mijn moeder kwam een paar jaar later. Samen met mijn oom begon mijn vader toen een caf[■] met eetgelegenheden voor Griekse zeelui in de Zandstraat. In die tijd waren er maar vijf of zes Grieken in Rotterdam. Na een aantal jaren begon mijn vader een zaak voor zichzelf in Katendrecht.

Naast het caf[■] heeft mijn vader ook nog wel ander werk gedaan. Zo ging hij soms naar Engeland voor handel in textiel. Verder werkte hij ook als parlevinker. Hij had een motorboot gekocht waarmee hij vooral Griekse en Italiaanse schepen afging om van alles te verkopen, zoals pantoffels, chocola, aanstekers en sigaretten. Die sigaretten maakten wij zelf van tabak uit Macedoni[◆].

Van jongsafaan moest ik in de zaak helpen...^{cix}

De import van Griekse producten, voornamelijk wijn, olijfolie en zuidvruchten, begon kort voor de Tweede Wereldoorlog. Mettertijd werd deze import uitgebreid met andere producten en tegenwoordig kan men op de Nederlandse markt zonder moeite Griekse druiven, retsina, feta, olijven enz. vinden.

De familie Aridz[×]s heeft op het gebied van de import van Griekse producten in Nederland een traditie van drie generaties. De familie is afkomstig uit Thy[·]tira, een stad in het westen van Klein-Azi[◆]. Eeuwenlang bezaten zij tabaksplantages en dreven handel met Amsterdam, totdat de Grote Catastrofe van 1922 de familie noodzaakte hun voorvaderlijke grond te verlaten en hun toevlucht in Griekenland te zoeken. Twee van de oudste zoons studeerden in die tijd in Luik en Parijs. Enige tijd later werd het gezin herenigd in de Lage Landen. In de pakhuizen van Amsterdam lag nog handelswaar van hen opgeslagen. Met de opbrengst van deze tabak konden zij overleven en een nieuwe start maken. Theologos Aridz[×]s vertelt:

'Mijn vader Kleomenis vond werk bij een sigarettenfabriek in Bilthoven, terwijl de rest van het gezin in Belgi[◆] woonde. Hij werkte drie jaar bij die fabriek en verhuisde toen naar Limburg, waar hij een jaar bij de tabaksindustrie Philips werkte. Intussen had hij in Utrecht mijn moeder leren kennen en met het geld dat hij had gespaard wilde hij een eigen bedrijf opzetten. Hij kocht een opslagkelder in Utrecht en begon een handel in alcoholische dranken, voornamelijk wijn. Een Griek die in Antwerpen handel dreef in wijnen van Samos leverde ook aan mijn vader in Utrecht. Van Santorini importeerde hij rode halfzoete wijn, die zeer geliefd was bij de Nederlanders. Daarnaast importeerde hij ook krenten uit Korinthe.

Toen de oorlog uitbrak, werd het onmogelijk producten uit Griekenland in te voeren. Als alternatieve oplossing ging hij vruchtenconserven produceren. Na de oorlog begon hij weer wijn te importeren, niet alleen uit Griekenland, maar ook uit andere landen rondom de Middellandse Zee. In diezelfde periode bloeide de zeehandel van de Grieken op en in de grote haven van Rotterdam meerden dagelijks vele schepen van Griekse rederijen af. Onder de

bemanningen was veel vraag naar Griekse producten: deegwaren, olijven, olijfolie, feta enz. Mijn vader voorzag hen van levensmiddelen. Er kwamen steeds meer bestellingen binnen en het kapitaal van de onderneming groeide.

Toen in de jaren '60 de Griekse gastarbeiders verschenen, maar ook werknemers uit andere landen in het Middellandse-Zeegebied, ontstond er bijzonder veel vraag naar Griekse producten. De import, die tot dan toe over zee was geschied, vond nu ook over land plaats met vrachtwagens...'

In 1960 waren er zo'n dertien Griekse ondernemingen in Rotterdam en Utrecht.^{cx}

Onder de Grieken uit die periode neemt Sofia Andoniadou een bijzondere plaats in. Zij woonde sinds 1929 in Leiden en volgde aan de universiteit van die stad de eminente hellenist en byzantinoloog D.C. Hesseling op. Vermeldenswaard is dat mevrouw Andoniadou de eerste vrouwelijke hoogleraar aan een Nederlandse universiteit was. Haar werk voor de bevordering van de studie van de Griekse literatuur was zeer belangrijk. Met haar krachtige persoonlijkheid nam zij ook het initiatief voor de oprichting van de eerste Griekse vereniging, de 'Vereniging van Grieken in Nederland' in Rotterdam.

NOTEN DEEL I

- ⁱ Systematisch archiefonderzoek naar de Griekse minderheid in Nederland is verricht door Ben J. Slot en Dani❖I Koster. De beide onderzoekers hebben van tijd tot tijd onuitgegeven brieven en ander waardevol archiefmateriaal gepubliceerd met betrekking tot het leven en de handelsactiviteiten van de Grieken in Nederland, reeds vanaf de zeventiende eeuw.
- ⁱⁱ Archief van de stad Antwerpen, stadssecretariaat 5184 (jaar 1583). B.J. Slot, *Σχέσεις μεταξύ Ολλανδίας και Ελλάδος από τον ΙΖ΄ αιώνα μέχρι τον Καποδίστρια* (Betrekkingen tussen Nederland en Griekenland van de 17de eeuw tot de tijd van Kapodistrias) in *Νέα Εστία*, 1981, deel 110, cahier 1302, 1345-1359, p. 1349
- ⁱⁱⁱ *Album Studiorum Academiae Lugduno-Batavae 1575-1875*, Den Haag 1875, p. 355 en 359. Vgl. C. Rozemond, *Archimandrite Hierotheos Abbatios*, Leiden 1966.
- ^{iv} Dani❖I Koster, *To Hellen's Noble Land*, Athens 1995, p. 20.
- ^v Algemeen Rijksarchief te Den Haag. Archief der Staten-Generaal, resolutie 5-7-1605. B.J. Slot, *Σχέσεις...*, p. 1350
- ^{vi} Dani❖I Koster, *To Hellen's Noble Land*, p. 20.
- ^{vii} Algemeen Rijksarchief te Den Haag. Archief der Staten-Generaal, resolutie 3-5-1612. B.J. Slot, *Σχέσεις...*, p. 1350
- ^{viii} Algemeen Rijksarchief te Den Haag. Turkse Ambassade nr. 1043, 25-2-1726. B.J. Slot, *Σχέσεις...*, p. 1350.
- ^{ix} Algemeen Rijksarchief te Den Haag. Archief Verenigde Oostindische Compagnie. Scheepssoldijboeken D. 92. B.J. Slot, *Σχέσεις...*, p. 1350.
- ^x B.J. Slot, *Σχέσεις...*, p. 1350. Algemeen Rijksarchief. Consulaat van Smyrna g-3, 1751 en d-7.
- ^{xi} *Album Studiorum...*, p. 842 en 912.
- ^{xii} Σταμάτης Πέτρου, *Γράμματα από το ☞Αμστερδαμ (Brieven uit Amsterdam)*, bezorgd door Φιλ. Ηλίου, Athene 1976, p. 18.
- ^{xiii} B.J. Slot, *Σχέσεις...*, p. 1346. Σταμάτης Πέτρου, *Γράμματα από το ☞Αμστερδαμ (Brieven uit Amsterdam)*,
- ^{xiv} Σταμάτης Πέτρου, *Γράμματα από το ☞Αμστερδαμ*, p. 50. De grootvader en de vader van Kora×s worden vermeld in het Algemeen Rijksarchief, Dir. Levantse Handel, blad 135 en 138. Eveneens in *Βίος Αδαμαντίου Κοραή, συγγραφείς από τον ιδίου (Het leven van Adamandios Kora ×s, door hemzelf beschreven)*, Parijs 1833, p. 18.
- ^{xv} Σταμάτης Πέτρου, *Γράμματα από το ☞Αμστερδαμ*, p. 49.
- ^{xvi} Τρώφωνος Ευαγγελίδου, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας (Het onderwijs ten tijde van de Turkse overheersing)*, Athene 1936, deel I, p. 136 en deel II, p. 508.
- ^{xvii} Β. Σκουβαρά, 'Ιωάννης Πρίγκος (1725?-1789). Η ελληνική παροικία του 'Αμστερδαμ, η σχολή και η βιβλιοθήκη της Ζαγοράς' ('Ioannis Pringos. De Griekse kolonie in Amsterdam, de school en de bibliotheek van Zagor') in *Θεσσαλικά Χρονικά (Thessalische Kronieken)*, Athene 1964, deel 9. Zie voor de Griekse kolonie in Amsterdam ook: Ν. Ανδριώτη, 'Το Χρονικό του 'Αμστερδαμ' ('De Kroniek van Amsterdam') in *Νέα Εστία* 10 (1931), 846-853 en 914-920.
- ^{xviii} B.J. Slot, 'Ο Δημήτριος Κουρμούλης και το διεθνές εμπόριο των Ελλήνων κατά τα έτη 1770-1784' ('Dimitris Kourmoulis en de internationale handel van de Grieken in de jaren 1770-1784') in *Μνημοσύνη* 5 (1974-1975), p. 117. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (Geschiedenis van de Griekse natie)*, Deel 11, p. 241. En Β. Σκουβαρά, 'Ιωάννης Πρίγκος (1725?-1789)...', p. 38.
- ^{xix} Van degenen die in de achttiende eeuw naar Nederland kwamen zijn er nog afstammelingen van twee families: de familie Marcella en de familie d' Isaij of di Isai of de Isay.
- ^{xx} Β. Σκουβαρά, 'Ιωάννης Πρίγκος (1725?-1789)...', p. 39.
- ^{xxi} *Χρονικό του 'Αμστερδαμ (Kroniek van Amsterdam)*, p. 11. Β. Σκουβαρά, 'Ιωάννης Πρίγκος (1725?-1789)...', p. 40.
- ^{xxii} Β. Σκουβαρά, 'Ιωάννης Πρίγκος (1725?-1789)...', p. 43.
- ^{xxiii} Idem, p. 44.
- ^{xxiv} *Χρονικό του 'Αμστερδαμ (Kroniek van Amsterdam)*, p. 70. Β. Σκουβαρά, 'Ιωάννης Πρίγκος (1725?-1789)...', p. 69.
- ^{xxv} *Χρονικό του 'Αμστερδαμ (Kroniek van Amsterdam)*, p. 69. Β. Σκουβαρά, 'Ιωάννης Πρίγκος (1725?-1789)...', p. 78.
- ^{xxvi} *Χρονικό του 'Αμστερδαμ (Kroniek van Amsterdam)*, p. 82. Β. Σκουβαρά, 'Ιωάννης Πρίγκος (1725?-1789)...', p. 78.
- ^{xxvii} *Χρονικό του 'Αμστερδαμ (Kroniek van Amsterdam)*, p. 81. Β. Σκουβαρά, 'Ιωάννης Πρίγκος (1725?-1789)...', p. 78.
- ^{xxviii} *Χρονικό του 'Αμστερδαμ (Kroniek van Amsterdam)*, p. 101. Β. Σκουβαρά, 'Ιωάννης Πρίγκος (1725?-1789)...', p. 83.

- ^{xxix} *Χρονικό του 'Αμστερδαμ (Kroniek van Amsterdam)*, p. 122. Β. Σκουβαρά, 'Ιωάννης Πρίγκος (1725?-1789)...', p. 91.
- ^{xxx} Β. Σκουβαρά, 'Ιωάννης Πρίγκος (1725?-1789)...', p. 96.
- ^{xxxi} *Χρονικό του 'Αμστερδαμ (Kroniek van Amsterdam)*, p. 150-151. Β. Σκουβαρά, 'Ιωάννης Πρίγκος (1725?-1789)...', p. 99.
- ^{xxxii} *Χρονικό του 'Αμστερδαμ (Kroniek van Amsterdam)*, p. 147-148. Β. Σκουβαρά, 'Ιωάννης Πρίγκος (1725?-1789)...', p. 100.
- ^{xxxiii} *Χρονικό του 'Αμστερδαμ (Kroniek van Amsterdam)*, p. 159. Β. Σκουβαρά, 'Ιωάννης Πρίγκος (1725?-1789)...', p. 102.
- ^{xxxiv} Deze namen worden vermeld door Pringos in zijn *Kroniek van Amsterdam*. Zie Β. Σκουβαρά, 'Ιωάννης Πρίγκος (1725?-1789)...'. Zie voorts Σταμάτης Πέτρου, *Γράμματα από το 'Αμστερδαμ (Brieven uit Amsterdam)*, p.41.
- ^{xxxv} Zie voor het leven van Pringos in Nederland ook het artikel van Sofis Andoniadou: 'Het dagboek van een te Amsterdam gevestigde Griekse koopman' in *Tijdschrift voor geschiedenis* (1956), p. 57-66.
- ^{xxxvi} *Courant Ολλανδα*, 22 augustus 1770. Β. Σκουβαρά, 'Ιωάννης Πρίγκος (1725?-1789)...', p. 48.
- ^{xxxvii} Β. Σκουβαρά, 'Ιωάννης Πρίγκος (1725?-1789)...', p. 56.
- ^{xxxviii} Ν.Ε. Σκιάδας, *Χρονικό της Ελληνικής τυπογραφίας (1476-1828) (Kroniek van de Griekse typografie (1476-1828))*, deel I, Athene 1976, p. 98.
- ^{xxxix} Νικόλαος Παπαδόπουλος, 'Ερμής ο Κερδώος' ('Hermes de Winstbrenger') in *Εμπορική Εγκυκλοπαίδεια (Handelsencyclopedie)*, deel 3, Veneti, 1816, p. 216. Β. Σκουβαρά, 'Ιωάννης Πρίγκος (1725?-1789)...', p. 51.
- ^{xl} Β. Σκουβαρά, 'Ιωάννης Πρίγκος (1725?-1789)...', p. 51.
- ^{xli} De andere drie vennoten zijn Stathis Thom's, Manou×1 Petrok★kkinos en Andonis Paterakis.
- ^{xlii} Β.Ι. Slot, *Σχέσεις μεταξύ Ολλανδίας και Ελλάδος από τον ΙΖ' αιώνα μέχρι τον Καποδίστρια (Betrekkingen tussen Nederland en Griekenland van de 17de eeuw tot de tijd van Kapodistrias)*, p. 1350.
- ^{xliiii} Σταμάτης Πέτρου, *Γράμματα από το 'Αμστερδαμ (Brieven uit Amsterdam)*, p. 22.
- ^{xliv} Idem, p. 6.
- ^{xliv} Β. Σκουβαρά, 'Ιωάννης Πρίγκος (1725?-1789)...', p. 104.
- ^{xlvi} Σταμάτης Πέτρου, *Γράμματα από το 'Αμστερδαμ (Brieven uit Amsterdam)*, p. 27.
- ^{xlvi} Idem.
- ^{xlvi} Idem, p. 29.
- ^{xlvi} Idem, p. 30.
- ^l Idem, p. 31.
- ^{li} Idem, p. 8.
- ^{lii} Idem, p. 18.
- ^{liii} Idem, p. 12.
- ^{liv} Idem, p. 8.
- ^{lv} Idem, p. 20.
- ^{lvi} Idem, p. 30.
- ^{lvii} Β.Ι. Slot, *Σχέσεις μεταξύ Ολλανδίας και Ελλάδος από τον ΙΖ' αιώνα μέχρι τον Καποδίστρια (Betrekkingen tussen Nederland en Griekenland van de 17de eeuw tot de tijd van Kapodistrias)*, p. 1358.
- ^{lviii} Σταμάτης Πέτρου, *Γράμματα από το 'Αμστερδαμ (Brieven uit Amsterdam)*, p. 7, 34 en 36.
- ^{lix} Β.Ι. Slot, 'Een Amsterdamse Griek in de pruijktijd' in *De Tweede Ronde* 2 (1983) 79-85, p. 79.
- ^{lx} Σταμάτης Πέτρου, *Γράμματα από το 'Αμστερδαμ (Brieven uit Amsterdam)*, p. 31.
- ^{lxi} Idem, p. 47.
- ^{lxii} Idem, p. 60.
- ^{lxiii} Idem, p. 48.
- ^{lxiv} Algemeen Rijksarchief. Turkse Ambassade 1222 (25-11-1778). Β.Ι. Slot, *Σχέσεις μεταξύ Ολλανδίας και Ελλάδος από τον ΙΖ' αιώνα μέχρι τον Καποδίστρια (Betrekkingen tussen Nederland en Griekenland van de 17de eeuw tot de tijd van Kapodistrias)*, p. 1352.
- ^{lxv} Σταμάτης Πέτρου, *Γράμματα από το 'Αμστερδαμ (Brieven uit Amsterdam)*, p. 58.
- ^{lxvi} Zie het artikel van Β.Ι. Slot, 'Ο Δημήτριος Κουρμούλης και το διεθνές εμπόριο των Ελλήνων κατά τα έτη 1770-1784' ('Dimitris Kourmoulis en de internationale handel van de Grieken in de jaren 1770-1784'), p. 115-149.
- ^{lxvii} Idem, p. 121.
- ^{lxviii} Gemeentearchief Amsterdam, Burgerlijke Stand, afdeling huwelijksakten, nr. 751, 470 (1782). Β.Ι. Slot, 'Ο Δημήτριος Κουρμούλης και το διεθνές εμπόριο των Ελλήνων κατά τα έτη 1770-1784' ('Dimitris Kourmoulis en de internationale handel van de Grieken in de jaren 1770-1784'), p. 121.
- ^{lxix} Σταμάτης Πέτρου, *Γράμματα από το 'Αμστερδαμ (Brieven uit Amsterdam)*, p. 25.
- ^{lxx} Β. Σκουβαρά, 'Ιωάννης Πρίγκος (1725?-1789)...', p. 105.

- ^{lxxi} Idem.
- ^{lxxii} Idem.
- ^{lxxiii} Σταμάτης Πέτρον, *Γράμματα από το Άμστερδαμ (Brieven uit Amsterdam)*, p. 26.
- ^{lxxiv} Idem, p. 17.
- ^{lxxv} Eerste Codex van de Griekse Kerk te Amsterdam (1799-1817), blad 3. Zie Σταμάτης Πέτρον, *Γράμματα από το Άμστερδαμ (Brieven uit Amsterdam)*, p. 26.
- ^{lxxvi} Dani♦I Koster, *To Hellen's Noble Land*, p. 22.
- ^{lxxvii} DTB 399, Gemeentearchief Amsterdam 11. Dani♦I Koster, 'Dutch Philhellenism and the Greek Merchants of Amsterdam' in *Pharos* (Journal of the Netherlands Institute in Athens) 6 (1998) 25-59, p. 34.
- ^{lxxviii} J.C. Nanninga, *Bronnen tot de Geschiedenis van den Levantschen handel*, deel 4, 2, Den Haag 1964, nr. 1126, p. 1095.
- ^{lxxix} Dani♦I Koster, 'Dutch Philhellenism and the Greek Merchants of Amsterdam', p. 34.
- ^{lxxx} L. Wagner – Heidendal, 'Het Filhellenisme in het Koninkrijk der Nederlanden. Een bijdrage tot de studie van de publieke opinie in het begin van de negentiende eeuw' in *Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten*, deel 34, Brussel 1972, nr. 71, p. 103-104. Vgl. Dani♦I Koster, 'Dutch Philhellenism and the Greek Merchants of Amsterdam', p. 35.
- ^{lxxxi} 'Ιστορικό Αρχείο Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου' ('Historisch Archief van Al■xandros Mavrokordatos'), in *Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας (Monumenten van de Griekse Geschiedenis)*, deel 5,1, nr. 10. 134 (SDK. F. 21, nr. 1229), p. 201. Dani♦I Koster, 'Dutch Philhellenism and the Greek Merchants of Amsterdam', p. 35.
- ^{lxxxii} 'Ιστορικό Αρχείο Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου' ('Historisch Archief van Al■xandros Mavrokordatos'), in *Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας (Monumenten van de Griekse Geschiedenis)*, deel 4,1, p. 323. Dani♦I Koster, 'Dutch Philhellenism and the Greek Merchants of Amsterdam', p. 36.
- ^{lxxxiii} Νικόλαος Α. Φορόπουλος, *Στέφανος Παλαιολόγος, ένας λησμομημένος Πάτριος αγωνιστής (St ■fanos Paleologos, een vergeten strijder van Patmos)*. Mededeling bij het zevende Symposium van het Genootschap voor Ege×sche Studies, Kos, 27-31 augustus 1981, p. 146.
- ^{lxxxiv} L. Wagner – Heidendal, 'Het Filhellenisme in het Koninkrijk der Nederlanden...' p. 101-102.
- ^{lxxxv} Dani♦I Koster, 'Dutch Philhellenism and the Greek Merchants of Amsterdam', p. 39.
- ^{lxxxvi} Νικόλαος Α. Φορόπουλος, *Στέφανος Παλαιολόγος, ένας λησμομημένος Πάτριος αγωνιστής (St ■fanos Paleologos, een vergeten strijder van Patmos)*, p. 152-154.
- ^{lxxxvii} L. Wagner – Heidendal, 'Het Filhellenisme in het Koninkrijk der Nederlanden...' p. 143-144.
- ^{lxxxviii} N.G. van Kampen, *Aan de Nederlanders bij de kampstrijd der Grieken*, Amsterdam 1827.
- ^{lxxxix} N.G. van Kampen, *Geschiedenis van Griekenland*, Delft 1827-1834.
- ^{xc} B.J. Slot, 'Πηγές για τις Ολλανδο-ελληνικές σχέσεις' ('Bronnen voor de Nederlands-Griekse betrekkingen') in *Mandatoforos* 13 (juni 1979) 26-47, p. 35.
- ^{xci} Dani♦I Koster, *To Hellen's Noble Land*, p. 22.
- ^{xcii} L. Wagner – Heidendal, 'Het Filhellenisme in het Koninkrijk der Nederlanden...' p. 254-255. Wagner-Heidendal meldt dat de twee vluchtelingen geestelijken waren. B.J. Slot - in zijn artikel *Σχέσεις μεταξύ Ολλανδίας και Ελλάδος από τον ΙΖ' αιώνα μέχρι τον Καποδίστρια* (Betrekkingen tussen Nederland en Griekenland van de 17de eeuw tot de tijd van Kapodistrias), p. 1359 - verwerpt deze opvatting en legt uit dat mevrouw Wagner-Heidendal de westerse en de Griekse betekenis van de uitdrukking 'primaat van Cyprus' met elkaar verwardt.
- ^{xciii} Idem. Dani♦I Koster, 'Dutch Philhellenism and the Greek Merchants of Amsterdam', p. 45.
- ^{xciv} Dani♦I Koster, 'Dutch Philhellenism and the Greek Merchants of Amsterdam', p. 25-59.
- ^{xcv} B.J. Slot, *Σχέσεις μεταξύ Ολλανδίας και Ελλάδος από τον ΙΖ' αιώνα μέχρι τον Καποδίστρια* (Betrekkingen tussen Nederland en Griekenland van de 17de eeuw tot de tijd van Kapodistrias), p. 1355.
- ^{xcvi} Dani♦I Koster, 'Dutch Philhellenism and the Greek Merchants of Amsterdam', p. 54-58.
- ^{xcvii} E.E. Κούκου, *Ιωάννης Καποδίστριας*, Athene 1978, p. 299.
- ^{xcviii} V.F.H.E. van Schaik, 'De Russisch-Griekse kerk van de Heilige Catharina te Amsterdam van 1763-1866' in *Jaarboek Amstelodamum* 58 (1956), 236-248, p. 237.
- ^{xcix} Idem, p. 238.
- ^c Idem, p. 244.
- ^{ci} Idem, p. 245.
- ^{cii} Idem, p. 246.
- ^{ciii} Idem.
- ^{civ} Idem, p. 247.
- ^{cv} Θεόδωρος Ι. Θεοδωρίδης, *Χρονικό της Ενώσεως Ελλήνων Ολλανδίας 1946-1996 (Kroniek van de Vereniging van Grieken in Nederland 1946-1996)*, Utrecht 1996, p. 10-11.
- ^{cv} Idem, p. 12, 18.

^{cvi} H. Vermeulen, M. van Attekum et al., *De Grieken. Migranten in de Nederlandse samenleving*, Muiderberg 1985, p. 39.

^{cvi} D×mitra Sideri, *Vaderlanden*, Groningen 1992, p. 82.

^{cix} H. Vermeulen, M. van Attekum et al., *De Grieken. Migranten in de Nederlandse samenleving*, Muiderberg 1985, p. 40.

^{cx} *Idem*, p. 113.